De invloed van STERKE SCHOUDERS

EEN LITERATUURSTUDIE NAAR MOGELIJKE EFFECTEN VAN HET ROTTERDAMSE WOONBELEID

Wenda Doff & Mariska van der Sluis

De invloed van STERKE SCHOUDERS

Het Rotterdamse woonbeleid is er op gericht meer sterke schouders aan de stad te binden. Beleidsmakers willen weten wat de effecten zijn van de interventies die zij in dat kader uitvoeren. In deze studie is vanuit de literatuur over gentrificatie en menging gekeken naar mogelijke positieve en negatieve gevolgen van de komst van sterke schouders voor de buurt, toegespitst op de Rotterdamse context. Het wil beleidsmakers informeren over wat menging wel en niet vermag, gebaseerd op empirische studies, zodat een eerste toetsing van het beleid mogelijk is.

April 2017
Wenda Doff & Mariska van der Sluis

Doff Onderzoek
Onderwijs en Advies

Colofon

Deze studie is geschreven in opdracht van de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. De kenniswerkplaats is een samenwerkingsverband tussen de gemeente Rotterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam, en enkele andere kennisinstituten, met een tweeledige doelstelling: het ontwikkelen van beleids- en praktijkrelevante kennis op het gebied van stadswijken en leefbaarheid en bij te dragen aan de uitwisseling en toepassing van zulke kennis in het Rotterdamse beleid. De Kenniswerkplaats heeft hiertoe diverse onderzoeken laten uitvoeren, bijvoorbeeld over burgerparticipatie, veiligheid en veiligheidsbeleving, het functioneren van buurtwachten in Rotterdam en recentelijk over straatintimidatie in Rotterdam. Daarnaast organiseert de kenniswerkplaats diverse evenementen (lezingen, expert meetings, enz.). Alle publicaties van de kenniswerkplaats en diverse video-opnames van lezingen zijn te vinden op de website: www.kenniswerkplaats-leefbaar.nl.

Grafisch ontwerp: Karin ter Laak

KENNISWERKPLAATS
Leefbare wijken

Inhoudsopgave

Samenvatting 4

1. Aanleiding en doelstelling van de literatuurstudie 10
1.1 Aanleiding 10
1.2 Opdrachtgever en begeleidingscommissie 11
1.3 Doelstelling 11

2. Afbakening en werkwijze 13
2.1 Gentrificatie versus sociale menging 13
2.2 Een systematische review van de literatuur 15
2.3 Deskresearch en gesprekken met beleidsmakers 17

3. Het Rotterdamse beleid 18
3.1 Inleiding 18
3.2 Mate van overheidsinterventie 18
3.3 Lokale verschillen 19
3.4 Verwachtingen vanuit het beleid 20

4. Gevolgen instroom van sterke schouders in de buurt 26
4.1 Versterking lokale economie 26
4.2 Maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht 28
4.3 Rolmodellen 30
4.4 Indirecte verdringing en verminderd thuisgevoel 30
4.5 Spanningen en conflicten 32
4.6 Condities betrokkenheid middenklasse 33

5. Conclusies: wanneer treden effecten op en wat kan Rotterdam doen? 36
5.1 Kansen 36
5.2 Risico's 38
5.3 Samengevat 41
5.4 Suggesties voor vervolgonderzoek 42

Literatuur 44
Bijlage I Deelnemers focusgesprek, geïnterviewde en deelnemers expertmeeting 46
Over de auteurs 47

Samenvatting

Rotterdam wil meer 'sterke schouders' – d.w.z. studenten, hoger opgeleiden en middengroepen – naar de stad trekken c.q. voor de stad behouden. Dat moet niet alleen de economische ontwikkeling van de stad stimuleren, maar ook haar sociale veerkracht en weerbaarheid vergroten. Vooral in de oude wijken rond de Rotterdamse binnenstad ('Kansrijke Wijken') wil Rotterdam het aandeel hoogopgeleiden vergroten. Over de positieve en negatieve gevolgen van de instroom van middengroepen in buurten, is zowel in als buiten Nederland veel onderzoek gedaan. De Kenniswerkplaats Leefbare Wijken heeft ons gevraagd het beschikbare onderzoek te inventariseren en de uitkomsten ervan op een rij te zetten. Ook wilde men weten of de gevonden effecten in de specifieke situatie van Rotterdam meer en minder waarschijnlijk zijn.

We startten dit onderzoek met de centrale vraag:

> **Wat zijn de gevolgen (positief én negatief) van de nagestreefde instroom van sterke schouders voor Rotterdamse buurten?**

We hebben deze vraag beantwoord door middel van een systematische review van de internationale literatuur over gentrificatie en gemengd wonen, met een focus op thema's die voor het Rotterdamse beleid van belang zijn. Die thema's zijn gekozen aan de hand van beleidsdocumenten en gesprekken met betrokken ambtenaren. Om de waarschijnlijkheid van in de literatuur gevonden effecten na te gaan, confronteerden we de uitkomsten van de literatuur met de Rotterdamse context. Aan de hand daarvan doen we aanbevelingen, die zijn aangevuld met de uitkomsten van de expertmeeting die naar aanleiding van onze studie is georganiseerd.

Aanpak

Om tot een relevante selectie van literatuur te komen, is een systematische review uitgevoerd. Tijdens het zoekproces en het lezen van de *abstracts* en artikelen is ons opgevallen dat veel studies zich richten op de negatieve effecten van de instroom van middengroepen. Artikelen over de positieve effecten zijn veel dunner gezaaid. Dit is mede het gevolg van het feit dat veel literatuurstudies zijn uitgevoerd in landen met een geheel andere woningmarkt, waar marktwerking vaak domineert. De vraag is uiteraard in hoeverre deze studies relevant zijn voor de Rotterdamse situatie.

Context

Nederland heeft een ruime sociale huursector van goede kwaliteit. Hierdoor kennen buurten over het algemeen een vrij sterke mix. Het ruime aanbod van sociale huurwoningen heeft een dempend effect op processen van verdringing. Directe verdringing wordt ook voorkomen door huurbescherming en gecontroleerde huurverhoging. Echter, overheidsinterventie via de woningmarkt heeft ook een versterkend effect. Gentrificatie is een populair beleidsinstrument geworden om de sociale mix van buurten te bevorderen. Dit gaat hand in hand met directe ingrepen in de woningvoorraad en directe verdringing als uitkomst. Sinds de jaren '90 wordt het eigenwoningbezit gestimuleerd en is afname van de sociale huursector een beleidsdoel.

Wanneer we Rotterdam als geheel bezien, dan is er in elk geval tot 2012 (tot zover reiken de beschikbare data) sprake van gentrificatie en verdringing op kleine schaal. We verwachten dat zowel gentrificatie als verdringing in Rotterdam zal toenemen. Rotterdam zet momenteel in op een verkleining van de sociale huursector (zie de Woonvisie). Dit zal naar verwachting leiden tot meer directe verdringing door sloop en *exclusionary displacement* omdat er minder woningen voor lage inkomens in de bestaande voorraad beschikbaar zijn. Hoewel deze processen zich op stadsniveau

waarschijnlijk gestaag ontwikkelen, zullen veranderingen in een aantal wijken vermoedelijk veel sneller gaan en daarom ook veel meer impact hebben. In verschillende Rotterdamse buurten (Middelland, Liskwartier, Kralingen-West en Katendrecht) vindt nu al een instroom van kapitaalkrachtigen plaats en deze zal mede door het programma 'Kansrijke Wijken' en gezien de beleidsdoelstelling van meer sterke schouders verder toenemen. Maar wat verwachten beleidsmakers nu precies van de instroom van middengroepen?

Wat verwachten beleidsmakers van sterke schouders?

De beleidsdocumenten, maar vooral de gesprekken met betrokken ambtenaren hebben uiteindelijk vijf centrale verwachtingen opgeleverd ten aanzien van de instroom van sterke schouders:

1. De aanwezigheid van sterke schouders leidt tot een versterking van de lokale economie (en mogelijk tot meer werkgelegenheid) door de komst van nieuwe voorzieningen.
2. De maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht van sterke schouders komt ten goede aan de buurt en buurtbewoners.
3. Sterke schouders kunnen een functie als rolmodel in de buurt vervullen.
4. De komst van sterke schouders leidt tot indirecte verdringing en kan het thuisgevoel van de oorspronkelijke bewoners verminderen.
5. De komst van sterke schouders kan tot spanningen en conflicten leiden.

Hieronder bespreken we de uitkomsten van het literatuuronderzoek per verwachting, waarbij we tevens ingaan op de waarschijnlijkheid dat deze effecten optreden in Rotterdam. Vervolgens is de vraag aan welke knoppen Rotterdam kan draaien om – gegeven een sterkere stijging van kapitaalkrachtigen in buurten (aan die knop draait men al) – mogelijke negatieve gevolgen te verzachten en positieven gevolgen te ondersteunen. De knoppen zijn verder ingevuld met de input van de deelnemers aan de expertmeeting.

Uitkomsten en aanbevelingen per verwachting

De aanwezigheid van sterke schouders leidt tot een versterking van de lokale economie (en mogelijk tot meer werkgelegenheid) door de komst van nieuwe voorzieningen

Een aanname van het beleid van 'Sterke Schouders' is dat de aanwezigheid van hoger opgeleiden positieve economische effecten met zich meebrengt. Uit deze literatuurstudie blijkt dat door de toename van economisch en cultureel kapitaal in een buurt, die wordt veroorzaakt door de instroom van middengroepen, er inderdaad vaak een goede voedingsbodem voor winkels en voorzieningen ontstaat die zich richten op de wat meer kapitaalkrachtige burger. In veel gevallen verandert het voorzieningenaanbod en komen er hippe restaurants, koffiebars en grotere winkelketens. Zowel de nieuwkomers als de minder kapitaalkrachtige bewoners zijn blij zijn met het nieuwe voorzieningenaanbod, omdat ze menen dat het bijdraagt aan een positiever imago van de buurt. Toch is een kanttekening op zijn plaats. Door het enthousiasme hebben beleidsmakers vaak geen oog voor de oude voorzieningen en de functies die zij voor (een bepaald deel) van de buurtbewoners vervullen.

De instroom van hoger opgeleiden en middengroepen in de Rotterdamse 'Kansrijke Wijken' is vooralsnog bescheiden. De verwachting is dan ook niet dat een snelle omwenteling van het voorzieningenaanbod zal plaatsvinden. In Rotterdam worden op voorhand investeringen gedaan, juist om middengroepen aan te trekken (en ook om de stijgers vast te houden). De literatuur laat zien dat de hoger opgeleide bewoner

die Rotterdam wil aantrekken en binnen haar stadsgrenzen wil behouden, een aantrekkelijke buitenruimte sterk waardeert. De inzet die Rotterdam in de 'Kansrijke Wijken' ten aanzien van de buitenruimte laat zien, lijkt dus goed aan te sluiten bij de wensen van middengroepen. Een verbeterd imago en daarmee een hogere woontevredenheid is een te verwachten uitkomst voor (in elk geval deze) Rotterdamse buurten. Oorspronkelijke, minder kapitaalkrachtige bewoners profiteren daar van mee, maar hebben niet altijd het idee dat de nieuwe voorzieningen ook voor hen bedoeld zijn (ze kunnen een dure koffie bijvoorbeeld niet betalen). Door ook oog te hebben voor bestaande voorzieningen en hun functie voor bewoners in de buurt, kan worden voorkomen dat plekken die juist zij frequent bezoeken verdwijnen. Daarnaast kan het gevoel dat voorzieningen niet voor hen bedoeld zijn worden verkleind door bewoners (nog meer) te betrekken bij, of te laten beslissen over, de investeringen in voorzieningen en de publieke ruimte.

Of de nieuwe voorzieningen een positief effect op de werkgelegenheid hebben, is moeilijk te zeggen. Veel factoren waar werkgelegenheid van afhankelijk is, spelen ook op een hoger schaalniveau dan dat van de buurt. Er kunnen bijvoorbeeld wel nieuwe banen bijkomen, maar wellicht verdringen ze andere banen.

De maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht van sterke schouders komt ten goede aan de buurt en buurtbewoners

Het is de hoop van beleidsmakers dat degenen met meer regelkracht zich actief zullen inzetten voor onder andere organisaties en clubs in de buurt, wat ook ten goede komt aan de minder kapitaalkrachtigen. Door zich actief in te zetten voor de buurt tillen ze bijvoorbeeld nieuwe voorzieningen van de grond, waar ook de oorspronkelijke bewoners van profiteren. Ook kunnen ze hulp bieden en zorgen voor routes die een uitwisseling van hulpbronnen mogelijk maken, waardoor de organisatie- of bestedingskracht van oorspronkelijke bewoners toeneemt. Dan is er sprake van overbruggende contacten.

In de literatuur vinden we, hoewel spaarzaam, inderdaad situaties waar overbruggende contacten ontstaan en waar de middenklasse hun sociaal kapitaal inzetten in (ook) het belang van minder kapitaalkrachtige bewoners. Daarbij toont de literatuur het belang van instituties (i.p.v. de buurt) als plek waar sociaal kapitaal ontsloten kan worden. Overbruggende contacten ontstaan vooral op ontmoetingsplaatsen, voorzieningen (zoals buurttuinen) en andere settings waar verschillende groepen bewoners komen *voor een gedeeld doel en belang*. Vooral scholen lijken een belangrijke setting voor het ontstaan van overbruggende contacten. Maar ook sportverenigingen of andersoortige clubs kunnen een goede voedingsbodem zijn. Als het gaat om de inzet voor de buurt dan blijkt dat middengroepen, als ze zich willen inzetten, wel graag zeggenschap willen hebben (hun *voice* kunnen uitoefenen). Het zijn daarnaast "progressieve" middengroepen die diversiteit (ook van bevolkingsgroepen) waarderen en actief willen zijn. Ook blijkt uit de literatuur dat gezinnen zich minder makkelijk (kunnen en willen) onttrekken aan de buurt. Dit geldt ook voor bewoners met een langere woonduur en verblijfsduurperspectief. Middengroepen kunnen, ter bevordering van het overbruggend contact, ondersteund worden door intermediairs die deels de regie nemen in het ontstaan van deze contacten en de overdracht van hulpbronnen; bijvoorbeeld door het organiseren van ontmoetingen tussen verschillende groepen.

In het beleidsprogramma 'Kansrijke Wijken', dat een aantal wijken in Rotterdam aantrekkelijker wil maken voor hoger opgeleiden, richt Rotterdam haar pijlers met name op gezinnen. Gezinnen, zo blijkt uit de literatuur, voelen zich vaker betrokken bij de buurt en zetten zich hier sneller voor in. Tijdens een expertmeeting (16 februari 2016) met ambtenaren betrokken bij de Rotterdamse beleidsprogramma's 'Kansrijke Wijken' en 'Sterke Schouders', gaven de ambtenaren aan dat er veel 'energie' vanuit de nieuwkomers in de 'Kansrijke Wijken' zichtbaar is. Dat zien ze bijvoorbeeld terug in

het project 'Droomstraten' waarin nieuwkomers de kans krijgen een bewonersinitiatief voor de buurt ten uitvoer te brengen. Het project is in 2015 gestart. Een jaar later, in 2016 waren er tien droomstraten. Inmiddels zijn het er twintig. Rotterdam heeft een zogenaamde 'droomcoach' aangesteld, een ambtenaar die als taak heeft een brug te vormen tussen de nieuwe bewoners en hun wensen.

Een ander aanknopingspunt vanuit de literatuur betreft middengroepen, specifiek de sociale stijgers die bekend zijn met de buurt waarin ze zich (al dan niet opnieuw) vestigen. Zij zouden een bemiddelende rol kunnen spelen en de dialoog tussen nieuwe en oude bewoners kunnen faciliteren. Het is aan te bevelen deze bewoners op een of andere manier op te sporen en juist hen te betrekken bij het leggen van verbindingen tussen oude en nieuwe bewoners. Rotterdam zou tot slot (nog bewuster) de zogenaamde '*diversity seekers*' – middenklasse-bewoners die diversiteit in hun woonomgeving in sterke mate waarderen – aan kunnen trekken.

Verwacht kan worden dat met de grotere inzet op het faciliteren van burgerparticipatie (denk aan het Rotterdamse Buurt Bestuurt of initiatieven rondom zelfbeheer van woningcorporaties) ook Rotterdamse bewoners vaker zelf zaken (mede) gaan organiseren. De gemeente kan een rol oppakken in het faciliteren van plekken waar bewoners van verschillende groepen elkaar kunnen (blijven) ontmoeten. Daarbij lijkt het raadzaam om in te zetten op plekken waar oorspronkelijke bewoners al komen. Nieuwe ontmoetingsplekken die aansluiten bij de leefstijl van middengroepen worden door oorspronkelijke bewoners vaak wel gewaardeerd (goed voor het imago), maar ze hebben het gevoel dat deze pekken niet voor hen bedoeld zijn en komen er dan ook minder vaak.

Sterke schouders kunnen een functie als rolmodel in de buurt vervullen

Een derde positief effect dat ambtenaren naar voren brengen, is dat er een positief voorbeeld uitgaat van de nieuwkomers en dat oorspronkelijke bewoners positief worden gestimuleerd door contact met rolmodellen of *peers*.

Hoewel sociologen het belang van niet-familiaire rolmodellen als het gaat om schoolprestaties en sociale mobiliteit nogal eens aanhalen, is er in de literatuur over gentrificatie en gemengd wonen nauwelijks iets te vinden over daadwerkelijke effecten van middengroepen als rolmodel in de buurt. Onze aanbeveling is dan ook hier verder onderzoek naar te doen en eventueel te experimenteren met het inzetten van rolmodellen in buurten.

De komst van sterke schouders leidt tot indirecte verdringing en kan het thuisgevoel van de oorspronkelijke bewoners verminderen

Naast positieve effecten vonden we in de literatuur ook negatieve effecten van de instroom van middengroepen. Vaak betreft het een keerzijde van de medaille. Verbetering van het voorzieningenaanbod voor meer welgestelden gaat samen met het verlies van bestaande voorzieningen voor minder kapitaalkrachtigen. Met de komst van middengroepen veranderen voorzieningen en lokale ontmoetingsplekken. De oorspronkelijke bewoners voelen zich mede hierdoor minder thuis. Zij voelen zich in sommige situaties 'beperkt en geobserveerd' en soms zelfs opgejaagd vanwege de veranderende normen en waarden in de publieke ruimte.

Rotterdamse buurten kennen door een relatief ruime sociale huursector een behoorlijke mix. Bovendien worden oorspronkelijke huurders binnen die sociale huursector deels beschermd tegen gentrificatiedruk. Zij kunnen huursubsidie ontvangen, waardoor ze een hogere huurprijs kunnen (blijven) betalen. Ook heeft de overheid grenzen

gesteld aan de jaarlijkse huurverhoging door corporaties. Door deze bescherming is de verwachting dat de reacties van de oorspronkelijke bewoners ten aanzien van de veranderingen in de buurt minder negatief zullen zijn dan in een situatie waarin zij direct door gentrificatie bedreigd worden (en moeten verhuizen). Zij staan, zo blijkt uit de literatuur, in deze situatie vaak meer open voor de voordelen die buurtverandering hen biedt, zeker ten aanzien van de kwaliteit van de buitenruimte en het imago van de buurt. De negatieve gevolgen zullen wat betreft het verlies van voorzieningen, ontmoetingsplekken en een verminderd thuisgevoel in veel Rotterdamse buurten waarschijnlijk beperkt blijven. Wel is een waarschuwing op zijn plaats. Er zijn lokale verschillen in de mate van intensiteit. We hebben gezien dat in verschillende Rotterdamse buurten de instroom van middengroepen op gang komt en het voorzieningenaanbod snel verandert. Het beleid van Rotterdam zal dit proces versterken. Het is raadzaam om juist in deze wijken vinger aan de pols te houden, wil de stad voorkomen dat oorspronkelijke bewoners zich minder thuis gaan voelen. In buurten waar voorzieningen voor minder kapitaalkrachtigen verdwijnen, heeft Rotterdam een keuze om de negatieve gevolgen voor de oorspronkelijke bewoners te verzachten. Bijvoorbeeld door invloed uit te oefenen op het winkelbestand en om in te zetten op het behoud van bestaande ontmoetingsplaatsen.

Tijdens de expertmeeting gaven de betrokken ambtenaren aan dat er tot op heden geen onderzoek is gedaan naar het verdwijnen van voorzieningen en de impact hiervan op de oorspronkelijke bewoners. Ambtenaren verschilden van mening of beleid ook gericht moet zijn op behoud van voorzieningen: zou de focus in de 'Kansrijke Wijken' niet juist moeten liggen op de nieuwe voorzieningen voor de nieuwe bewoners, juist omdat die er nog niet waren c.q. zijn? Los van deze discussie zagen de aanwezigen wel mogelijkheden om middels vastgoedsturing (zelf aankopen van vastgoed, in overleg gaan met woningcorporaties) invloed uit te oefenen op het voorzieningenbestand.

Uit de literatuur blijkt dat middengroepen zich soms ook onttrekken aan de buurt, bijvoorbeeld door bepaalde plekken te mijden of - meer emotioneel- door zich niet te identificeren met (bepaalde plekken in) de buurt en het eventuele stigma van de buurt af te wentelen op andere bewoners. Dit blijkt vooral uit casussen in wijken waar menging plaatsvindt en waar verschillen tussen eigen woonomgeving (buurtje, complex) en de 'oude' wijk groot zijn. Het nieuwe deel blijft een gouden randje of een eiland in een wijk waar de leefbaarheid nog te wensen over laat. De nieuwkomers ervaren daar onvoldoende controle over hun woonomgeving, zeker als zij een kort verblijfsduurperspectief hebben.

Om te bevorderen dat middengroepen zich betrokken voelen, zal in elk geval onverminderd moeten worden ingezet op een schone en veilige woonomgeving, wat ook ten goede komt aan de oorspronkelijke bewoners. Rotterdam heeft budget beschikbaar gesteld om de buitenruimte in de 'Kansrijke Wijken' te verbeteren. Dit om hoger opgeleiden aan te trekken en de middenklasse te behouden. Verschillende partijen zetten zich daarnaast in om positieve woonkeuzes te faciliteren en bewoners aan te trekken die zich voor langere duur in de buurt willen vestigen. 'Kansrijke Wijken' richt zich vooral op gezinnen, dat lijkt inderdaad de populatie te zijn die zich minder wil en kan onttrekken aan de buurt. Kinderen spelen er en gaan er vaak naar school. Aandacht voor de buitenruimte en onderwijs is er in Rotterdam al volop. Ook is het belangrijk om middenklasse-bewoners een stem in het wel en wee van de buurt te geven, zodat ze een gevoel van zeggenschap ervaren. Rotterdam is hier eveneens volop mee aan de slag via het project 'Droomstraten'. Nieuwkomers in de 'Kansrijke Wijken' worden zoveel mogelijk door de gemeente ondersteund als ze een nieuw initiatief in hun buurt willen realiseren. Vanuit de literatuur komt naar voren dat, om een verminderd thuisgevoel of conflicten te voorkomen, het belangrijk is om de wensen en belangen van de oorspronkelijke, minder kapitaalkrachtige bewoners niet uit het oog te verliezen (zie ook het volgende punt).

De komst van sterke schouders kan tot spanningen en conflicten leiden

Het literatuuronderzoek laat zien dat de betrokkenheid en inzet van kapitaal (kennis en regelkracht) van de middenklasse soms wel ten goede komt aan de buurt, maar niet aan alle bewoners van die buurt. De inzet richt zich dan vooral op de eigen groep; andere bewoners profiteren niet mee. Sterker nog, ze pakken soms negatief uit voor de oorspronkelijke bewoners, omdat ze worden uitgesloten. De middengroepen gebruiken hun economisch, sociaal en cultureel kapitaal om hun eigen agenda door te drukken, ten koste van andere zienswijzen en belangen. Zij weten bijvoorbeeld gemiddeld genomen beter hun weg te vinden naar beleidsmakers en lokale politici om zaken voor elkaar te krijgen. Conflicten vinden we vooral terug in de casussen waarin een complex of project is onderzocht waarbij de nieuwkomers (vaak kopers) en huurders dicht op elkaars huid zitten en er grote verschillen in leefstijl bestaan tussen de twee groepen. Kopers hebben meer invloed op besluitvormingsprocessen en nemen op meer en minder subtiele wijze de leiding over, wat ten koste gaat van de belangen van huurders. Middengroepen bij wie diversiteit een belangrijke rol speelt in hun identiteit, lijken meer open te staan voor samenwerking met buurtbewoners en minder geneigd de eigen belangen voorop te stellen.

Ook in Rotterdam kunnen conflicten optreden. Vooral in complexen waar de leefstijlen van bewoners sterk van elkaar verschillen. Dit is geregeld te zien in complexen waar huur en koop door elkaar lopen. Hier kunnen spanningen ontstaan over het gebruik van de openbare ruimte in en om het complex, maar bijvoorbeeld ook over het gebruik van pleinen, parken etc. Dit wordt vaak veroorzaakt door verschillen in normen en waarden, maar even vaak gaat het over verschillen die samenhangen met levensfase. Het levensritme van ouderen wijkt af van die van gezinnen, en die van gezinnen wijkt weer af van die van bijvoorbeeld jonge tweeverdieners zonder kinderen. Op complexniveau is het daarom raadzaam transparant te zijn over wie er in een complex (komen te) wonen, zodat mensen voordat ze verhuizen de gelegenheid krijgen om een goede afweging te maken. Weten met welke buren je komt te wonen biedt een zekere mate van controle. Een van de mogelijke instrumenten die ingezet kan worden is de leefstijlbenadering. Hiermee kunnen toekomstige bewoners (nog beter) geïnformeerd worden over de dominante leefstijl in een complex of straat. Bij de instroom van middengroepen zou ook voorrang kunnen worden verleend aan *diversity seekers*, mensen die diversiteit in hun leefomgeving in sterke mate waarderen. Ook is het goed om in te zetten op het faciliteren van zeggenschap in de buurt als het gaat om de inrichting en het gebruik van de openbare ruimte. Dit gebeurt in Rotterdam al via het project 'Droomstraten' en een initiatief zoals 'Buurt Bestuurt'. De gemeente of een andere partij zou dan wel als mediator moeten optreden, zodat een gelijke stem van verschillende groepen bewoners gewaarborgd is of wordt voorkomen dat de stem van de oorspronkelijke bewoners ondergesneeuwd raakt door die van de nieuwkomers. De ambtenaren die bij de expertmeeting aanwezig zijn geweest, geven aan hier oog voor te hebben, in elk geval in het project 'Droomstraten'. Ze ervaren echter dat het in het project niet altijd makkelijk is om de oorspronkelijke bewoners bij de 'droomplannen' van de nieuwkomers te betrekken.

H1.
Aanleiding en doelstelling van de literatuurstudie

1.1 Aanleiding

Het doel van het Rotterdamse woonbeleid, aldus de vorig jaar uitgekomen Woonvisie, is het creëren van '*een aantrekkelijke woonstad met een sterke economie*'. In de stad zijn meer sterke schouders nodig, hoger opgeleiden met hogere inkomens, maar ook werkenden met lagere en middeninkomens. Het aantal hoger opgeleiden in Rotterdam ligt rond het landelijk gemiddelde, maar de stad kent in vergelijking tot de steden Den Haag, Amsterdam en Utrecht relatief weinig hoger opgeleiden onder haar bevolking (36% van de Rotterdamse bevolking is hoog opgeleid tegen bijna 60% in Utrecht en Amsterdam). Rotterdam wil dit 'been graag bijtrekken', omdat ze meent dat hoger opgeleiden de economische ontwikkeling van de stad een impuls kunnen geven en haar sociale veerkracht en weerbaarheid kan versterken. Vooral in enkele oude wijken rond de Rotterdamse binnenstad ('Kansrijke Wijken') zou het aandeel hoogopgeleiden en gezinnen met kinderen vergroot moeten worden. In de beleidsprogramma's 'Sterke Schouders' en 'Kansrijke Wijken' worden allerlei maatregelen voorgesteld om meer hoogopgeleiden en beterverdienenden aan te trekken c.q. de uitstroom van 'kansrijke' groepen uit de stad te beperken. In de Woonvisie wordt voorgesteld de goedkope woningvoorraad met 20.000 woningen te verminderen en het midden- en dure segment te laten toenemen met 36.000 woningen.

Deze beleidsvoornemens zullen tot een sterkere instroom van middengroepen in Rotterdamse wijken in en rond de binnenstad leiden en waarschijnlijk tot een meer gemengde bevolkingssamenstelling: de nieuwkomers hebben immers veelal een hogere sociaaleconomische status dan de zittende bewoners. In voorliggend onderzoek staat de vraag centraal wat de gevolgen (positief én negatief) zijn van de nagestreefde instroom van middengroepen voor de buurt. Over de gevolgen van gentrificatie en menging is zowel in als buiten Nederland veel onderzoek gedaan. De Kenniswerkplaats Leefbare Wijken heeft daarom, in samenwerking met het Cluster Maatschappelijke Ontwikkeling van de Gemeente Rotterdam, opdracht gegeven tot een literatuurstudie om het beschikbare onderzoek hierover te inventariseren en de uitkomsten daarvan op een rij te zetten.

1.2 Opdrachtgever en begeleidingscommissie

Het onderzoek is in opdracht van de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken uitgevoerd door Wenda Doff en Mariska van der Sluis, zelfstandig onderzoekers opererend onder de vlag van Doff Onderwijs, Onderzoek en Advies.
We zijn tijdens het onderzoek ondersteund door een begeleidingscommissie, bestaande uit de volgende personen:

- Erik Snel, universitair docent sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam
- Philip Marcel Karré, senior onderzoeker lectoraat 'Dynamiek van de Stad', Hogeschool Inholland
- Roy Geurs, strategisch adviseur, gemeente Rotterdam
- Wouter van Gent, senior onderzoeker, Universiteit van Amsterdam

1.3 Doelstelling

Doel van deze literatuurstudie is om het beschikbare onderzoek met betrekking tot gentrificatie en gemengd wonen te inventariseren en de uitkomsten daarvan op een rij te zetten. Ook dient de literatuurstudie te beargumenteren of de in onderzoek gevonden positieve en negatieve effecten van gentrificatie en gemengd wonen in de specifieke situatie van Rotterdam meer of minder waarschijnlijk zijn.

De centrale vraag van de literatuurstudie luidt dan ook:

> **Wat zijn de gevolgen (positief én negatief) van de nagestreefde instroom van sterke schouders voor Rotterdamse buurten?**

We beantwoorden deze vraag door middel van een systematische review van de internationale literatuur over gentrificatie en gemengd wonen, met een focus op thema's die voor het Rotterdamse beleid van belang zijn. Die thema's zijn gekozen aan de hand van beleidsdocumenten en gesprekken met betrokken ambtenaren. Om de waarschijnlijkheid van de in de literatuur gevonden positieve en negatieve effecten na te gaan, hebben we deze effecten en de condities waaronder deze optreden toegespitst op de Rotterdamse situatie. De informatie verkregen vanuit de expertmeeting met ambtenaren betrokken bij de beleidsprogramma's 'Sterke Schouders' en 'Kansrijke Wijken' (16-02-2016) hebben we benut om de aanbevelingen verder aan te scherpen.

De belangrijkste stappen in het onderzoek zijn:

1. Het in kaart brengen van verwachtingen van beleidsmakers ten aanzien van sterke schouders.
2. Selectie en ordening van de literatuur op basis van voor Rotterdam relevante thema's.
3. Confrontatie van verwachtingen van beleidsmakers met beschikbare wetenschappelijke kennis en de Rotterdamse context.
4. Het formuleren van aanbevelingen, gericht op de Rotterdamse context.

Hieronder gaan we dieper in op de onderscheiden stappen en geven we aan welke informatie waar in het rapport te vinden is:

Verwachtingen beleidsmakers
Voor het achterhalen van de verwachtingen die beleidsmakers hebben ten aanzien van de instroom sterke schouders, hebben we relevante beleidsdocumenten bestudeerd en zijn we het gesprek met ambtenaren aangegaan die betrokken zijn bij de Woonvisie en het beleid rondom 'Sterke Schouders' en 'Kansrijke Wijken'. Een beschrijving van het beleid en de verwachtingen komt aan bod in hoofdstuk 3. Uit de beleidsverwachtingen zijn thema's voortgekomen die bepalend zijn geweest voor de selectie van de literatuur.

Selectie en ordening literatuur
Om de omvangrijke hoeveelheid literatuur rondom gentrificatie en gemend wonen goed te kunnen ordenen, is een systematische review uitgevoerd. In hoofdstuk 2 bespreken we onze werkwijze. De bevindingen vanuit het literatuuronderzoek zijn uiteengezet in hoofdstuk 4.

Context
De literatuur over gentrificatie en gemengd wonen komt voor een belangrijk deel voort uit studies die zijn uitgevoerd binnen de Angelsaksische context. De vraag is in hoeverre deze studies relevant zijn voor de Rotterdamse situatie. In Nederland is de invloed van de (lokale) overheid en woningcorporaties op de woningmarkt zeer groot, met mogelijk andere uitkomsten als gevolg. Ook weten we dat institutionele en regionale contexten een 'eigen' invloed hebben op de ontwikkeling van wijken. Dergelijke noties zijn beschreven in hoofdstuk 3.

Conclusies en aanbevelingen
In het laatste hoofdstuk van deze rapportage (hoofdstuk 5) confronteren we de verwachtingen vanuit het beleid met de (geordende) literatuur en de Rotterdamse context. Deze analyse geeft inzicht in de condities waaronder effecten optreden alsmede in de 'knoppen' waaraan kan worden gedraaid om positieve effecten te stimuleren en negatieve effecten te verzachten. Aan de hand hiervan doen we relevante aanbevelingen, die aangescherpt zijn met de uitkomsten vanuit de expertmeeting. We sluiten af met een aantal suggesties voor vervolgonderzoek.

H2.
Afbakening en werkwijze

2.1 Gentrificatie versus sociale menging

Alvorens we in de volgende hoofdstukken meer inhoudelijk op de materie ingaan, willen we kort stilstaan bij het begrip gentrificatie, om verwarring tijdens het lezen van dit rapport te voorkomen. Literatuur over gentrificatie kent zijn oorsprong in de jaren '60. Ruth Glass (1964) gebruikte de term voor het eerst om de ontwikkelingen op de woningmarkt van Londen te beschrijven. Zij definieert gentrificatie als een proces waarbij de middenklasse zich vestigt in arbeiderswijken en die oude woningen opknapt en omvormt tot dure woningen. Glass stelt dat dit proces zal leiden tot opvolging (*succession*) en verdringing (*displacement*) van arbeiders uit deze wijken met een verandering van de sociale sfeer in de buurt als gevolg.

Sinds de introductie van de term gentrificatie is er binnen de wetenschap veel discussie over wat gentrificatie nu precies is, de kiem van het proces en de gevolgen voor met name de zittende bewoners. Kenmerkend voor huidige gentrificatieprocessen is de inmenging van de staat, tegenover eerdere meer 'spontane' vormen van gentrificatie. Sinds midden jaren '90 is het creëren van gemengde buurten (naar inkomen) een beleidsdoel in veel West Europese, Noord-Amerikaanse en ook Australische steden. Als gevolg van deze beleidsinzet zijn de termen sociale mix en gentrificatie in zekere zin synoniem geworden. Atkinson (2008) stelt dat die gelijkschakeling problematisch is, omdat het verwarring schept. Gentrificatie wordt niet zelden gezien als een verzameling van ongewenste effecten als gevolg van de instroom van middenklasse-bewoners, terwijl we volgens Atkinson interventies die effectief kunnen zijn in het tegengaan van segregatie, zouden moeten verwelkomen. Segregatie kan door verschillende manieren van menging verminderd worden, bijvoorbeeld door meer betaalbare woningen in 'rijkere' buurten te bouwen. Gentrificatie betreft een specifieke vorm van menging, namelijk het bevorderen van de instroom van 'kansrijke' huishoudens in 'armere' buurten waarmee de sociaaleconomische status van de buurt als geheel verhoogd wordt. Dit gebeurt door ingrepen in de woningmarkt en door investeringen in de buitenruimte.

Definitie

We combineren in dit onderzoek de definitie van gentrificatie van Clark (2005) met die van Hackworth (2002). Clark stelt dat gentrificatie voldoet aan twee kenmerken: een verandering van de bewonerspopulatie, waarbij nieuwe bewoners een hogere sociaaleconomische status hebben dan de vorige populatie, in combinatie met de verandering van de gebouwde omgeving door investeringen in vastgoed. Hackworth hanteert een bredere definitie van gentrificatie: de transformatie van ruimte voor meer kapitaalkrachtige bewoners. Omdat we van mening zijn dat het van belang is om de verandering van de bewonerssamenstelling in de definitie van gentrificatie mee te nemen en de fysieke veranderingen in gentrificatiebuurten naar onze mening vaak verder gaan dan veranderingen door investeringen in vastgoed (denk aan ingrepen in de buitenruimte bijvoorbeeld) luidt de door ons gehanteerde definitie als volgt:

> **Gentrificatie is een tweeledig proces van verandering, waarbij de verandering van de bewonerspopulatie – een instroom van nieuwe bewoners met een hogere sociaaleconomische status dan de oorspronkelijke bewoners – hand in hand gaat met een transformatie van de fysieke omgeving, die gericht is op de wensen van deze meer kapitaalkrachtige bewoners.**

Dit proces gaat vaak gepaard met verdringing van de oorspronkelijke bewoners op verschillende niveaus. Met verdringing bedoelen we dat het proces van buurtverandering (gentrificatie) leidt tot vertrek of het buitengesloten voelen van oorspronkelijke bewoners. In de literatuur worden deze soorten verdringing met verschillende termen aangeduid. Marcuse (1986) onderscheidt vier vormen van verdringing: '*direct last-resident displacement*', '*direct chain displacement*', '*exclusionary displacement*' en '*displacement pressures*'. De eerste twee wijzen op verdringing door fysieke of economische processen, bijvoorbeeld door sloop of stijgende huren. Bewoners zijn dan gedwongen te verhuizen. De andere twee wijzen op indirecte verdringing. '*Exclusionary displacement*' vindt plaats wanneer een huishouden vrijwillig verhuist en zijn of haar plaats wordt ingenomen door een gentrifier (een nieuwkomer met een hoger inkomen). Het gaat hier om verdringing van mensen die anders misschien wel in de wijk hadden willen wonen maar dit nu niet meer kunnen. De vorm van verdringing die in de literatuur '*displacement pressures*' wordt genoemd is het resultaat van een veranderende buurt, denk aan een andere bevolkingssamenstelling en een ander voorzieningenaanbod. Die veranderingen kunnen ervoor zorgen dat oorspronkelijke bewoners willen verhuizen. Davidson (2008) maakt bij deze vorm onderscheidt tussen *neighbourhood resource displacemen*t (verdringing vanwege veranderende buurtvoorzieningen en een toenemend *out-of-placeness* van zittende bewoners) en *community displacement* (verdringing door veranderingen in de identiteit en het beheer van de buurt).

Het proces van directe verdringing, waarbij oorspronkelijke bewoners door sloop uit een buurt moeten vertrekken en *exclusionary displacement*, wanneer er door stijgende huurprijzen minder woningen beschikbaar zijn, valt buiten de scope van dit literatuuronderzoek. Wel nemen we deze aspecten mee in de contextbeschrijving, aangezien ze gevolgen hebben voor indirecte vormen van verdringing (vanwege de snelheid waarmee de buurt verandert, zie verder hoofdstuk 3).

Vanwege de sterke verbinding met verdringing, is de term gentrificatie in de wetenschappelijke literatuur vaak iets negatiefs (Atkinson 2008), tenzij er nadrukkelijk gesproken wordt van 'positieve gentrificatie'. Vanuit (Nederlands) beleid wordt gentrificatie echter meestal als een positief proces aangemerkt en staat het eerder synoniem voor sociaal mengen, het streven naar gemengde buurten. Voor de totstandkoming van deze rapportage is de gentrificatieliteratuur uitgebreid bestudeerd en als het gaat om literatuurverwijzingen zal er ook naar het woord gentrificatie worden verwezen. In de analyse hebben we, vanwege de genoemde negatieve connotatie, de termen 'sociale mix/sociale menging' en 'gemengd wonen' gebruikt.

2.2 Een systematische review van de literatuur

Om tot een relevante selectie van literatuur te komen die ingaat op de positieve en negatieve effecten van sociale menging voor de buurt, is een systematische review uitgevoerd. In een systematische review wordt uitgaande van een onderzoeksvraag op systematische wijze gezocht naar originele studies die een antwoord kunnen geven op deze vraag. Hierbij worden de geraadpleegde databanken en de gebruikte analysemethoden vermeld. De gevonden resultaten en achtergrondkenmerken van de individuele studies worden op expliciete wijze beoordeeld en geanalyseerd. Hieronder beschrijven we eerst naar welke criteria we onze zoektocht hebben afgebakend, vervolgens bespreken we onze precieze werkwijze.

Afbakening review

In zijn veelvuldig geciteerde artikel '*The evidence on the impact of gentrification: new lessons for the urban renaissance?*' toont Atkinson (2004) de positieve en negatieve invloeden van gentrificatie. Zijn bevindingen zijn gebaseerd op een reeks van reviews (artikelen die meerdere artikelen over hetzelfde onderwerp evalueren), die derhalve tal van artikelen omvatten. Een van de elementen die Atkinson benoemt als positief is het ontstaan van een sociale mix van huishoudens van verschillende sociaaleconomische klassen, zoals in onderstaand schema te zien is:

Positive ⊕	Negative ⊖
	Displacement through rent/price increases
	Secondary psychological costs of displacement
Stabilisation of declining areas	Community resentment and conflict
Increased property vacancy rates	Loss of affordable housing
	Unsustainable speculative property
Reduces vacancy rates	Price increases
	Homelessness
Increased local fiscal revenues	Greater take of local spending through lobbying/articulacy
Encouragement and increased viability of further development	Commercial/industrial displacement
Reduction of suburban sprawl	Increased cost and changes to local services
	Displacement and houding demand pressures on surrounding poor areas
Increased social mix	Loss of social diversity (from socially disparate to rich ghettos)
Rehabilitation of property both with and without state sponsorship	Under-occupancy ans population loss to gentrified areas

Tabel 1: 'Positieve en negatieve impact van gentrificatie', Atkinson, 2004, p. 112

De positieve impact van sociale menging wordt echter door veel wetenschappers betwijfeld, of in elk geval worden de positieve effecten als beperkt aangemerkt. De vraag is zelfs of, wanneer er sprake is van een sociaaleconomisch gedifferentieerde wijk, er überhaupt wel sprake is van sociale menging, of dat de verschillende sociaaleconomische groepen niet slechts vreedzaam naast elkaar leven, waarbij ze elkaar alleen af en toe op straat groeten (Butler & Robson 2003).

In deze literatuurstudie vragen wij ons af in hoeverre een toegenomen sociale mix voordelen dan wel nadelen voor een buurt en haar bewoners heeft. We richten ons daarbij op recente, empirische studies (die na 2002 en dus aansluitend op de

reviewstudie van Atkinson) zijn verschenen. We hebben ons beperkt tot studies op het schaalniveau van de buurt. De Kenniswerkplaats Leefbare Wijken heeft aangegeven met name geïnteresseerd te zijn in studies gericht op de impact van de instroom van sterke schouders op de buurt. Het 'Kansrijke Wijken' beleid van de gemeente Rotterdam is ook gericht op buurten. Tegelijkertijd is het een praktische keuze. De gentrificatieliteratuur is omvangrijk en om tot een werkbare onderzoeksschaal te komen is afbakening noodzakelijk. Gezien de vele studies over de gevolgen van gentrificatie en menging, hebben we in overleg met begeleidingscommissie een verdere inhoudelijke focus aangebracht. We hebben ons gericht op thema's die gekozen zijn aan de hand van de verwachtingen die beleidsmakers hebben ten aanzien van sterke schouders. Daarbij is ook besloten om ons niet te richten op literatuur die louter gaat over het ontstaan van sociale contacten tussen 'oude' en 'nieuwe' bewoners. Het gaat ons om in de literatuur beschreven positieve en negatieve gevolgen van de instroom van middenklasse-groepen voor de buurt en/of haar bewoners. Wij kijken naar mechanismen die beschreven zijn en iets voor de buurt of haar bewoners opleveren, in positieve of negatieve zin. Onderzoeken waaruit blijkt dat contact tot iets leidt (bijvoorbeeld een vergroting van het sociaal kapitaal van de oorspronkelijke bewoner) zijn uiteraard wel in dit onderzoek opgenomen.

Werkwijze

Voor de selectie van artikelen hebben we de database Scopus (Elsevier) gebruikt. Scopus is een database met *abstracts* en citaties voor academische artikelen van verschillende disciplines van in totaal meer dan 5.000 uitgevers. Om deze database op een goede manier te kunnen raadplegen is het nodig om een uitgebreide en goede zoekstrategie op te bouwen. Zonder een goed doordachte selectie van zoekwoorden kunnen eenvoudig artikelen worden gemist of worden er artikelen gevonden die minder relevant zijn voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

We hebben in de eerste plaats verschillende zoektermen voor sociale menging gehanteerd, zoals *gentrification* (*gentrifying, gentrified*), *social mixing* en *poverty deconcentration*. Vervolgens is een zoekactie gedaan naar uitkomsten van sociale menging, gebaseerd op de verwachtingen die beleidsmakers hebben (zie hoofdstuk 3). In een derde stap zijn de uitkomsten van deze twee zoekacties gecombineerd. We krijgen op deze manier uitkomsten over verschillende thema's gerelateerd aan menging/gentrificatie.

Van de gevonden artikelen (n=297) zijn de samenvattingen doorgenomen, waarbij aan de hand van een checklist is gekeken of het artikel voldoende waardevol was om in de uiteindelijke selectie te worden opgenomen. Bij de definitieve selectie waren de volgende afwegingen van belang:

- Alleen artikelen die niet te veel verschillen van de Nederlandse context zijn in de uiteindelijke selectie opgenomen (dus geen artikelen over sloppenwijken bijvoorbeeld).
- In de selectie zijn alleen empirische studies (dus geen theoretische artikelen en reviews) meegenomen.
- Alleen studies van een buurt of buurten waar feitelijk verandering is opgetreden (gradueel of vrij snel, door interventie zoals sloop en nieuwbouw) zijn meegenomen. Studies op basis van register/surveydata waarin slechts verschillen in kenmerken centraal staan, zijn in de laatste selectie niet meegenomen.
- Alleen studies die een impact op de buurt beschrijven zijn meegenomen.
- Een redelijke verdeling van de onderscheiden thema's (zie verder het volgende hoofdstuk, relatief veel studies gaan over indirecte verdringing).

De uiteindelijke selectie (n=29) is teruggekoppeld naar twee wetenschappers die goed in de gentrificatieliteratuur thuis zijn (dr. Brian Doucet en dr. Wouter van Gent). Naar aanleiding van tips van de deskundigen en een aanvullende zoekactie op artikelen die

specifiek gaan over regelkracht en rolmodellen, omvat de definitieve selectie uiteindelijk 32 artikelen (zie de literatuurlijst voor een overzicht).

De geselecteerde artikelen zijn vervolgens in een analyseschema gezet, waarin naast algemene informatie over de auteur(s), publicatiejaar etc. informatie is opgenomen over de volgende onderwerpen (indien gerapporteerd): het land /de stad / de buurt waar het onderzoek is uitgevoerd, specifieke kenmerken van de onderzoekslocatie ten aanzien van bijv. de woningmarkt en buurtpopulatie, de onderzoeksvraag, type onderzoek en onderzoeksmethoden, de interventie (bijv. herstructurering, HopeVI (VS), meer spontane gentrificatie), onderzoekssubjecten ('oorspronkelijke' bewoners, nieuwe bewoners, minder kapitaalkrachtige bewoners), onderzoeksobject (effecten op wat) en de uitkomsten naar positieve en negatieve effecten. Het ingevulde schema is gebruikt om de uitkomsten van de literatuur te beschrijven en de context van de studies in kaart te brengen.

Tijdens het zoekproces en het lezen van de abstracts en artikelen is ons opgevallen dat veel studies zich richten op de negatieve effecten van de instroom van middengroepen. Artikelen over de positieve effecten zijn veel dunner gezaaid. Er is mogelijk een bias in de literatuur: wellicht zijn er meer positieve effecten van gentrificatie dan op basis van de literatuur zichtbaar is.

2.3 Deskresearch en gesprekken met ambtenaren

De veronderstellingen waarop het beleid is gebaseerd, hebben we achterhaald aan de hand van relevante beleidsdocumenten. In een focusgesprek met ambtenaren die betrokken zijn bij onder meer de beleidsprogramma's 'Sterke Schouders' en 'Kansrijke Wijken' hebben we vervolgens doorgevraagd naar deze veronderstellingen en ook gevraagd naar mogelijke negatieve effecten. Ook is een aanvullend interview gehouden over de Woonvisie (zie de bijlagen voor een overzicht van de geraadpleegde documenten en geïnterviewden). Tot slot is naar aanleiding van onze studie een expertmeeting georganiseerd. De uitkomsten daarvan zijn meegenomen in het conclusiehoofdstuk met aanbevelingen.

H3.
Het Rotterdamse beleid

3.1 Inleiding

De omvangrijke literatuur over gentrificatie en menging komt voor een belangrijk deel voort uit studies die zijn uitgevoerd binnen de Angelsaksische context. De vraag is uiteraard in hoeverre deze studies relevant zijn voor de Rotterdamse situatie. In dit hoofdstuk gaan we daarom eerst in op context, zodat we straks de uitkomsten van de literatuurstudie beter kunnen duiden en de vraag kunnen beantwoorden hoe waarschijnlijk het is dat de gevonden effecten ook plaatsvinden in Rotterdamse buurten. Het gaat daarbij vooral om de invloed van het type verzorgingsstaat en woningmarkt op het gentrificatieproces van buurten. In de rest van het hoofdstuk bespreken we het Rotterdamse beleid met betrekking tot sterke schouders. Op basis daarvan eindigen we het hoofdstuk met vijf verwachtingen die beleidsmakers hebben over de gevolgen van de instroom van sterke schouders voor de buurt.

3.2 Mate van overheidsinterventie

Een belangrijk verschil tussen de Angelsaksische en Europese context is de mate van overheidsinterventie, afhankelijk van het type verzorgingsstaat, die van invloed is op de snelheid waarmee buurten kunnen veranderen en daarmee op verdringingsprocessen. Onderscheidend kenmerk tussen landen is de graad van decommodificatie: de mate waarin de welvaart van burgers onafhankelijk wordt gemaakt van hun positie op de (arbeids)markt (Esping-Andersen 1990). In liberale verzorgingsstaten zoals de VS, Groot-Brittannië en Australië is de interventie laag, in landen zoals Zweden (sociaaldemocratisch), Frankrijk (corporatistisch) en Nederland (mengvorm tussen sociaaldemocratisch en corporatistisch) is deze hoog. Door een sterkere herverdeling van de welvaart via verzorgingsstaatarrangementen is er in corporatistische en sociaaldemocratisch georiënteerde landen, zoals Nederland, minder sociale ongelijkheid en is er een minder directe relatie tussen inkomen en woonsituatie. Hierdoor wordt het gentrificatieproces getemperd.

Landen verschillen ook naar de manieren waarop de woningmarkt is georganiseerd. Kemeny (1995) maakt onderscheid tussen *duale* en *unitaire* woningmarktsystemen. In liberale verzorgingsstaten is de sociale huursector klein en vormt het veelal een vangnet voor exclusief de allerarmsten. Verder is er weinig bemoeienis van de staat met het overige deel van de woningmarkt (die is marktgedreven). In de Europese context heeft de (lokale) staat een vrij grote invloed op de productie, verdeling en toegankelijkheid van de sociale woningvoorraad. Nederland heeft een ruime sociale huursector van goede kwaliteit. Hierdoor kennen buurten over het algemeen een vrij sterke mix. Het ruime aanbod van sociale huurwoningen heeft een dempend effect op het gentrificatieproces en daarmee op de mate van verdringing. Onderzoek naar verhuisstromen uit (Amsterdamse) gentrificatiebuurten laat bijvoorbeeld zien dat er geen bewijs is voor directe verdringing. De inkomens van de huishoudens die de buurt verlaten zijn namelijk hoger dan van de huishoudens die naar deze buurten toe verhuizen (Hochstenbach, Musterd & Teernstra 2014). Directe verdringing wordt ook voorkomen door huurbescherming en gecontroleerde huurverhoging. Een ander aspect betreft de partijen die betrokken zijn bij de woningmarkt. Specifiek voor Nederland zijn de hybride woningcorporaties: hoewel zij private organisaties zijn, zijn zij bij wet verplicht hun opbrengsten te investeren in het verbeteren van de kwaliteit van hun woningbestand en de woonomgeving.

Echter, overheidsinterventie via de woningmarkt heeft ook een versterkend effect. Gentrificatie is een populair beleidsinstrument geworden om de sociale mix van buurten te bevorderen. Dit gaat hand in hand met directe ingrepen in de woningvoorraad, met directe verdringing als uitkomst. Sinds de jaren '90 wordt het eigenwoningbezit gestimuleerd en is afname van de sociale huursector een beleidsdoel. Dit heeft *state-led* gentrificatie gefaciliteerd (Uitermark et al. 2007; Van Gent 2013). Hochstenbach, Musterd en Teernstra (2014) beargumenteren dat de toevoeging van koopwoningen in gentrificatiebuurten hoogstwaarschijnlijk leidt tot '*exclusionary displacement*': er is minder beschikbaar voor lage inkomens zodat zij niet meer naar die buurten kunnen verhuizen (zie ook Van Gent 2013). Boterman en Van Gent (2014) laten inderdaad zien dat eigendomsveranderingen in gentrificatiebuurten leiden tot een hogere instroom van huishoudens met hogere inkomens. Naast een feitelijke afname van het aantal sociale huurwoningen, zijn de lage verhuismobiliteit binnen de sociale huursector en het scheefwonen oorzaken van verminderde toegankelijkheid tot deze woningen voor lage inkomens.

3.3 Lokale verschillen

Binnen eenzelfde context, in dezelfde verzorgingsstaat binnen één woningmarktsysteem, kunnen grote verschillen tussen steden bestaan door het type arbeidsmarkt. Zo heeft Amsterdam veel duidelijker de transformatie naar een postindustriële economie en arbeidsmarkt gemaakt, waardoor de stad interessanter is voor hoger opgeleiden en huishoudens met hogere inkomens. In Rotterdam speelt dit minder, waardoor Rotterdamse buurten in mindere mate gekenmerkt worden door (snelle) veranderingen. Omdat dit gegeven belangrijk is voor de vraag in welke mate gevonden bevindingen vanuit de literatuur ook opgaan voor Rotterdamse buurten, gaan we hier verder op in aan de hand van onderzoek van Hochstenbach en Van Gent (2015).

Hochstenbach en Van Gent (2015) hebben voor de periode 2004-2011 onderzocht welke Amsterdamse en Rotterdamse buurten sociaaleconomische '*upgrading*' (een toename van het mediane inkomen van de buurt) laten zien en welke mechanismen daaraan ten grondslag liggen. Er zijn drie mogelijke processen die bijdragen aan het upgradingsproces van buurten: de zittende bevolking stijgt op de sociale ladder (in situ verandering), de oorspronkelijke bevolking wordt ouder en overlijdt (demografische verandering, veroudering) of de verandering wordt veroorzaakt door migratie: nieuwe bewoners hebben hogere inkomens dan de zittende bevolking (dit noemen genoemde onderzoekers verdringing). De drie processen kunnen tegelijkertijd in een

buurt plaatsvinden. De onderzoekers hebben met registerdata bekeken welke processen dominant zijn voor het upgradingsproces van de Amsterdamse en Rotterdamse buurten. Hun conclusie is dat Rotterdam als stad vooral marginale gentrificatie kent en dat buurtverandering hier minder vaak veroorzaakt wordt door migratie dan in Amsterdam. Verandering door migratie (verdringing) vindt wel plaats in de volgende Rotterdamse wijken (met dank aan de auteurs voor de achterliggende gegevens van de originele figuren 3 en 4 uit het artikel):

Buurt	Type buurt	Mechanisme
Nieuwe Werk	upgrading, hoge status	Migratie
Middelland	upgrading, lage status	Migratie
Provenierswijk	upgrading, hoge status	Migratie
Bergpolder	upgrading, hoge status	Migratie
Kralingen-Oost	upgrading, hoge status	Migratie
Cool	upgrading, hoge status	Migratie + veroudering
Hillegersberg-Noord	upgrading, hoge status	Migratie+ veroudering
Blijdorp	upgrading, hoge status	Migratie + in situ
Pendrecht	upgrading, lage status	Migratie+ in situ

Tabel 2: De Rotterdamse buurten waar upgrading plaatsvindt en de onderliggende mechanismen, 2004-2011 (schuingedrukt: kansrijke wijk*)

* De overige 'Kansrijke Wijken' staan niet in de tabel omdat zij volgens de cijfers geen upgrading kennen of geen verdringing. Liskwartier: upgrading, hoge status, in situ; Oude Noorden: downgrading, lage status; Nieuw-Crooswijk: niet in de analyse meegenomen; Kralingen-West: upgrading, lage status, in situ; Nieuwe Westen: downgrading, lage status; Lloydkwartier: ontbreekt; Katendrecht: upgrading, lage status, geen dominant proces; Kop van Zuid – Entrepot: downgrading, hoge status.

We kunnen concluderen dat Rotterdam als geheel in elk geval tot 2012 gekenmerkt werd door marginale gentrificatie en relatief weinig verdringing. In een achttal buurten is er in de periode 2004-2011 echter al wel sprake van upgrading door migratie, wat mogelijk duidt op verdringing. Inmiddels zijn we zes jaar verder en zit Rotterdam in de lift en hiermee wordt de stad steeds aantrekkelijker voor middenklasse-bewoners. Het Rotterdamse beleid rondom het aantrekken van sterke schouders (zie de bespreking van de Woonvisie verderop in het hoofdstuk) leidt naar verwachting tot meer directe verdringing door sloop en ook tot '*exclusionary displacement*', omdat het voor lagere inkomens moelijker wordt om aan een betaalbare woning in de bestaande voorraad te komen. Het beleid van 'Kansrijke Wijken' zal daar waarschijnlijk ook aan bijdragen (hoewel de verandering van de woningvoorraad beperkt zal zijn) en dan met name in de wijken Middelland, Liskwartier, Kralingen-West en Katendrecht.

3.4 Verwachtingen vanuit het beleid

Wat verwachten beleidsmakers nu precies van de instroom van hoger opgeleiden in buurten met een lagere sociaaleconomische status?

Achtergrond

Rotterdam heeft sterke schouders nodig, zo stelt het gemeentebestuur. Ze doelt daarmee op studenten, *young professionals*, hoogopgeleide gezinnen, hoogopgeleiden zonder kinderen en '*empty nesters*' (wiens kinderen zijn uitgevlogen), die de stad aan zich wil binden. De focus ligt op opleiding, maar het gaat in het beleid ook om

het aantrekken en behouden van hogere inkomens.[1] Deze focus is niet nieuw en past in de beleidstraditie van mengen. Al sinds de jaren negentig is – ook in Rotterdam – menging een beleidsdoel op zich, waarbij de (lokale) overheid en betrokken partijen de drijvende motor zijn (Uitermark e.a. 2007; Van Gent 2013). Dit doel heeft geleid tot grootschalige wijkvernieuwing (herstructurering) in veel Nederlandse steden, waarbij veel wijken op de schop zijn gegaan. Die grootschalige aanpak is landelijk gezien op zijn retour. Ook in Rotterdam is de blik nu meer gericht op een aantal specifieke wijken waar men het reeds ingezette proces van gentrificatie wil stimuleren. Uitzondering daarop is Rotterdam Zuid, waar men de herstructurering wil doorzetten.

Programma's

Meer sterke schouders is één van de centrale uitgangspunten van het Coalitieakkoord 2014-2018. In de paragraaf 'Bruisende woonstad' lezen we: "Wij zetten alles op alles om van Rotterdam een sterke stad te maken. (...) Een sterke stad waar meer sterke schouders wonen die willen investeren in de stad. In te veel wijken is op dit moment te weinig ruimte voor die sterke schouders. We gaan daarom zorgen voor meer geschikte (gezins)woningen voor midden- en hogere inkomens".

Gemaakte afspraken in het akkoord:

- Het streven naar variatie en differentiatie in wijken qua woningvoorraad en bevolkingssamenstelling.
- Reduceren van het aantal sociale huurwoningen, zorgen voor meer ruimte voor grondgebonden gezinswoningen.
- Ontwikkeling van een 'bakfietswijk' nabij het centrum, met een aantrekkelijk woonmilieu voor jonge hoogopgeleide Rotterdammers.

In het Collegeprogramma 2014-2018 wordt het laatste punt verder uiteengezet. De ambitie is het vergroten van het aantal voor hoger opgeleiden aantrekkelijke woonwijken in Rotterdam. Extra inzet richt zich op die wijken – in het collegeprogramma nog de bakfietswijken genoemd – die de potentie hebben om verder uit te groeien tot populaire woongebieden en "waar een toenemend aantal koopkrachtige inwoners de economische structuur en leefbaarheid versterken" (p.25) Hieraan wordt de volgende target verbonden: "In een ring van wijken rondom het centrum stijgt het gemiddeld aandeel kansrijke gezinnen met 10%".

De Woonvisie (Koers naar 2030, agenda tot 2020, versie College B&W d.d. 1 maart 2016) heeft in Rotterdam veel stof doen opwaaien. Vooral door het voornemen om de goedkope woningvoorraad met 20.000 woningen te verminderen. Op woensdag 30 november werd er een raadgevend stadsreferendum over de Woonvisie gehouden. Door de lage opkomst (17 procent) heeft deze uitslag geen consequenties voor het beleid. De doelen van de Woonvisie zijn 1) Meer aantrekkelijke woonmilieus realiseren; 2) Zorgen voor een woningvoorraad met toekomstwaarde en 3) De basis op orde houden. De prioriteiten ten aanzien van de eerste doelstelling zijn de volgende (p.13):

- Accommoderen van de toenemende woningvraag van huishoudens met een modaal of hoger inkomen, sociale stijgers en *young potentials*, zoals recent afgestudeerden.
- Zorgen voor een meer gedifferentieerd woningbestand in gebieden waar dit nu nog eenzijdig is en kwaliteit van wonen onder druk staat.
- Versterken van woonmilieus, met een duidelijke profilering en aandacht voor kindvriendelijkheid.

[1] Zie het rapport van OBI 'Sterke schouders in Rotterdam' voor een analyse van de doelgroepen van 'Sterke Schouders'. In een aantal beleidsstukken wordt een andere invulling van sterke schouders gegeven. Zo stelt de Woonvisie dat Rotterdam in 2030 een stad met meer 'sterke schouders' zou moeten zijn, maar "door alle lagen van de bevolking heen". De Ontwikkelagenda Kansrijke wijken (12 maart 2015, nummer 1) spreekt van een groei van het aantal draagkrachtige gezinnen.

De gemeente streeft naar een toename van 36.000 woningen in het midden- en hoge segment. Dit zal gebeuren via nieuwbouw, maar ook via transformatie van bestaand vastgoed en meer marktconforme huren. Tegelijkertijd zet de stad in op een afname van het aantal goedkope sociale huurwoningen. Het voorstel is om 15.000 goedkope woningen te slopen of te verbeteren (en er 5.000 bij te bouwen) en 10.000 goedkope woningen uit de voorraad te halen door het "het benutten van het waardepotentieel van de bestaande voorraad". Sloop van woningen zal met name plaats vinden in de focuswijken (Bloemhof, Hillesluis, Afrikaanderwijk, Feijenoord, Tarwewijk, Carnisse en Oud-Charlois) van het Nationaal Programma Rotterdam Zuid (NPRZ). Deze woningen zullen vrijwel altijd vervangen worden door woningen in het midden en hoge segment (p.16).

In de "creatief gemengde stadswijken", de wijken rondom het centrum, zit volgens de Woonvisie (p.21) energie en liggen de kansen voor de markt voor het oprapen. Uitbreiding van de woningvoorraad voor studenten en het midden en hoge segment zou hier vorm moeten krijgen door het potentieel in de bestaande voorraad te benutten. Het gaat dan om het vragen van meer marktconforme huren waar de waarde dit toelaat, en anders als gevolg van kwaliteitsverbetering en samenvoegen. De corporaties zullen zich hier volgens de Woonvisie deels kunnen terugtrekken uit het goedkope segment. Verder vindt uitbreiding in de gewenste segmenten plaats en kleinschalige herstructurering.

Extra steun voor deze wijken is er via het programma 'Kansrijke Wijken'. De gemeente zet daarbij vooral in op gunstige condities, zoals het vergroenen van de buitenruimte, ruimte bieden voor zelfbouw en eigen initiatief (zoals het initiatief 'Droomstraten', waarbij bewoners de kans krijgen om hun plannen voor de buurt te realiseren). Voor het programma is een budget van 7,5 miljoen euro beschikbaar en er is extra inzet vanuit andere stedelijke programma's (p. 33).

Het programma 'Kansrijke Wijken' richt zich op het vasthouden en aantrekken van met name 'kansrijke' gezinnen. In negen wijken rondom het centrum worden woningen en infrastructuur (met name de buitenruimte) aangepast. Het gaat om de buurten het Liskwartier, Oude Noorden, Nieuw-Crooswijk, Kralingen-West, Middelland, Nieuwe Westen, Lloydkwartier, Katendrecht en de Kop van Zuid – Entrepot. Inzet is om het aandeel kansrijke gezinnen hier met tien procent te verhogen (zie target Collegeprogramma).

Verder streeft de gemeente naar het realiseren van scholen waar hoger opgeleide ouders hun kinderen graag naar toe brengen. Ze wil tenminste één 'excellente' school per wijk. Bij bestaande scholen wordt er ingezet op meer menging, al is een gemengde school niet per definitie het uitgangspunt.

Het programma 'Sterke Schouders. Sterke Stad', gestart in 2014, is een overkoepelend programma en is opgezet om bestaand beleid beter op elkaar af te stemmen en de samenhang in het beleid van verschillende gemeentelijke clusters te bevorderen. De gedachte is dat er al veel beleid wordt gemaakt dat aansluit bij 'Sterke Schouders', maar dat de focus op de hoger opgeleide mag worden aangescherpt. Het eigen programmabudget is dan ook beperkt en richt zich vooral op communicatie, zowel intern als extern. De aanpak moet leiden tot een voor hoger opgeleiden uitnodigende stad, met comfortabele woningen in een aansprekende omgeving, met goede voorzieningen op het gebied van sport, cultuur en onderwijs, een goede horeca en winkelaanbod en uitdagende werkgelegenheid.

Verwachtingen van 'sterke schouders'

In de bestudeerde beleidsdocumenten is vooral veel aandacht voor de wijze waarop meer sterke schouders aan de stad kunnen worden verbonden, maar ook gaat men in op de vraag waarom sterke schouders belangrijk zijn voor de stad. De onderbouwing richt zich in de eerste plaats op het idee dat hoger opgeleiden nodig zijn voor een sterkere economie. Daarnaast moeten sterke schouders ook zorgen voor een sterkere sociale stad.

Wat betreft de economische effecten, lezen we in het programma 'Sterke Schouders. Sterke Stad': *"Hoogopgeleiden vormen de kern van de groep sterke schouders die een stad nodig heeft voor de sociale en economische ontwikkeling. De next economy vraagt van mensen kennis en vaardigheden op hoog niveau. Bedrijven vestigen zich het liefst op plekken waar hoogopgeleide mensen wonen."* (p.6) Uit de gesprekken die we in het kader van dit onderzoek gevoerd hebben blijkt dat de nadruk op sterke schouders ontstaan is vanuit een economisch perspectief. Uit een arbeidsmarktanalyse, uitgevoerd in het kader van het beleidsprogramma Rotterdam Carrièrestad, bleek dat Rotterdam een aanzienlijk lager percentage hoger opgeleiden binnen haar stadsgrenzen heeft wonen dan de rest van de G-4. Voor een kennisgedreven economie moet dit percentage omhoog, zo stellen de ambtenaren. Hier echoot het gedachtengoed van Richard Florida; en inderdaad laat men weten dat het beleid geïnspireerd is op de gedachte dat een stad alleen de concurrentie aan kan met andere steden indien ingezet wordt op het aantrekken van de 'creatieve klasse'.

De verschillende groepen sterke schouders (studenten, *young professionals* etc.) dragen volgens de gemeente Rotterdam bij aan de economische balans van de stad, vanwege hun productiviteit, ondernemerschap en koopkracht. Ze leiden tot een 'trek in de schoorsteen', waardoor elke Rotterdammer zijn of haar eigen positie kan verbeteren, zo is de gedachte. Werkenden en hoger opgeleiden zijn daarnaast over het algemeen gezonder en zelfredzamer, zo stelt men. De betrokken ambtenaren hopen dat de komst van meer hoger opgeleiden naar de stad ervoor zal zorgen dat de druk op de sociale voorzieningen afneemt, omdat hoger opgeleiden doorgaans minder afhankelijk van de (lokale) overheid zijn. Momenteel kan de stad de druk volgens de geïnterviewden al niet goed aan, terwijl door het terugtreden van de overheid er een steeds groter beroep zal worden gedaan op de zelfredzaamheid van mensen.

Welke economische effecten verwacht de gemeente Rotterdam op het niveau van de buurt, de focus van dit onderzoek? In de beleidsnotitie '*Sterke Schouders voor een Sterke Stad*' wordt gesteld dat de aanwezigheid van hoger opgeleiden ook een positief effect heeft op de *lokale* economie: het leidt tot meer werkgelegenheid, *ook onder lager opgeleiden*. In het focusgesprek wordt het positieve effect voor de lokale economie vooral toegeschreven aan de hogere bestedingskracht van middengroepen. Ze kunnen daarmee voorzieningen in stand houden en nieuwe aantrekken. Of dat ook tot meer werkgelegenheid leidt, daarover is men in de gesprekken iets terughoudender, aangezien er in dat proces ook veel andere factoren een rol spelen. Wel is de hoop dat sterke schouders voor meer bedrijvigheid (bijv. door startups) in de buurt zullen zorgen.

Naast positieve economische effecten, zijn sterke schouders ook nodig voor een sterkere sociale stad. In '*Sterke Schouders voor een Sterke Stad*' lezen we: "*Daarnaast realiseert een stad haar maatschappelijke doelstellingen sneller met voldoende hoger opgeleiden. Werkenden en hoger opgeleiden zijn over het algemeen gezonder en zelfredzamer. Bovendien is de maatschappelijke betrokkenheid van hoger opgeleiden over het algemeen groter: zij zijn meer dan gemiddeld actief in vrijwilligerswerk en ondersteunen maatschappelijke doelen in financiële en materiele zin.*"

Uit het focusgesprek bleek eveneens dat dit een belangrijke verwachting is: hoger opgeleiden zijn meer dan gemiddeld actief in vrijwilligerswerk en het zijn bovenal mondige burgers. De hoop is dat zij hun betrokkenheid en organisatiekracht ook voor de buurt en buurtbewoners willen inzetten en dat er zo meer initiatieven ontstaan. Het voorbeeld dat in het focusgesprek meerdere malen werd aangehaald betreft een initiatief van ouders die in de wijk zijn komen wonen. Zij hebben gezorgd voor de komst van een hockeyclub met 120 leden. Deze club heeft volgens de ambtenaren voor meer onderlinge contacten tussen oude en nieuwe bewoners geleid. En zorgt volgens hen voor meer publieke familiariteit en vertrouwdheid. Meer ontmoeting en vluchtige contacten zijn volgens hen ook belangrijk voor een goede sfeer (men hoeft niet bij elkaar op de koffie, maar de omgang op straat is prettig).

Wat betreft sociale effecten, wordt in 'Sterke Schouders. Sterke stad' verder gesteld dat '*het helpt als er overal sterke rolmodellen te vinden zijn*' (p.6). Dat zou de sociale problematiek verminderen. In het focusgesprek legt men dat uit door aan te geven dat rolmodellen belangrijk zijn bij het maken van keuzes. De gedachte is dat als je nooit in aanraking komt met mensen die doorleren, je zelf ook niet snel op het idee komt om dat te gaan doen of om dat te regelen voor je kinderen. Als voorbeeld wordt Rotterdam Zuid aangehaald, als een plek waar veel kinderen wonen wiens leefwereld vaak is beperkt tot het eigen woongebied en waar minder contacten worden onderhouden met mensen die studeren of werken. Sterke schouders hebben dus een voorbeeldfunctie.

Mogelijke negatieve gevolgen van de instroom van sterke schouders komen in de beleidsdocumenten niet aan bod. De ambtenaren hebben hier echter zeker oog voor, zo bleek uit de gesprekken.

Een eerst mogelijk negatief gevolg dat besproken is, is verdringing van minder kapitaalkrachtige huishoudens. Directe verdringing door het programma 'Kansrijke Wijken' verwachten ambtenaren niet, aangezien de ingrepen in de woningvoorraad hier minimaal zullen zijn. Veel meer effect zal naar hun idee het Nationaal Programma Op Zuid hebben, waar, volgens de Woonvisie behoorlijk zal worden gesloopt en verbeterd. Behalve directe verdringing zou ook indirecte verdringing kunnen plaatsvinden. Bijvoorbeeld als er alleen voorzieningen voor draagkrachtigen komen en oude voorzieningen verdwijnen. Bewoners met minder middelen kunnen geen gebruik maken van deze voorzieningen. Hierdoor zouden zittende bewoners zich minder thuis in hun eigen buurt kunnen gaan voelen.

Wat ook ter sprake kwam, was dat de instroom van nieuwe groepen in de buurt met een andere leefstijl, mogelijk tot spanningen kan leiden, vooral met betrekking tot het gebruik van de openbare ruimte. Als voorbeeld werd de voetbalkooi genoemd in een van de 'Kansrijke Wijken'. Jongeren voetballen daar tot 's avonds laat of soms wel tot diep in de nacht. Nieuwe bewoners hebben aangegeven daar overlast van te ondervinden.

De beleidsdocumenten en gesprekken hebben uiteindelijk vijf centrale verwachtingen opgeleverd die beleidsmakers hebben van de instroom van sterke schouders:

1. **De aanwezigheid van sterke schouders leidt tot een versterking van de lokale economie (en mogelijk tot meer werkgelegenheid) door de komst van nieuwe voorzieningen.**

2. **De maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht van sterke schouders komt ten goede aan de buurt en buurtbewoners.**

3. **Sterke schouders kunnen een functie als rolmodel in de buurt vervullen.**

4. **De komst van sterke schouders leidt tot indirecte verdringing en kan het thuisgevoel van de oorspronkelijke bewoners verminderen.**

5. **De komst van sterke schouders kan tot spanningen en conflicten leiden.**

Deze vijf verwachtingen hebben onze zoektocht naar artikelen gestuurd, in de zin dat we hebben gezocht op deze thema's in relatie tot gentrificatie en menging. In het volgende hoofdstuk presenteren we de gevonden literatuur aan de hand van de vijf verwachtingen.

H4.
Gevolgen instroom van sterke schouders in de buurt

In dit hoofdstuk staan de uitkomsten vanuit de systematische review centraal. De review is gebaseerd op de bevindingen vanuit 32 empirische studies naar positieve en negatieve gevolgen van de instroom van sterke schouders voor de buurt (zie hoofdstuk 2 voor een uitgebreide toelichting op de wijze waarop deze review is uitgevoerd). De bevindingen hebben we geordend aan de hand van de vijf centrale verwachtingen die Rotterdamse beleidsmakers hebben als het gaat om de instroom van sterke schouders (zie het vorige hoofdstuk).

4.1 Versterking lokale economie

In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat een belangrijke gedachte achter het beleid van 'Sterke Schouders' is dat de komst van middengroepen positieve economische effecten met zich meebrengt: hun hogere bestedingskracht zou leiden tot een versterking van de lokale economie, zowel op het niveau van de stad als van de wijk. Dit zou ook de werkgelegenheid ten goede komen.

> **Verwachting: de aanwezigheid van sterke schouders leidt tot een versterking van de lokale economie (en mogelijk meer werkgelegenheid) door de komst van nieuwe voorzieningen**

Voorzieningen

Uit de literatuur blijkt dat met de instroom van middenklasse-huishoudens er inderdaad vaak een goede voedingsbodem voor winkels en voorzieningen ontstaat die zich richten op de wat meer kapitaalkrachtige burger (De Koning 2015, Zukin et al. 2009, Shaw & Hagemans 2015, Curran 2007, Doucet 2009). In veel gevallen verandert het voorzieningenaanbod en komen er hippe restaurants, koffiebars en grotere winkelketens: voorzieningen die middenklasse-bewoners aanspreken. Blokland en Van Eijk (2010) laten zien dat nieuwkomers die zich aangetrokken voelden tot de diversiteit van de buurt ('*diversity-seekers*') – veelal hoger opgeleiden – deze voorzieningen vaker gebruiken dan andere bewoners. Zij kunnen daarmee bijdragen aan de economische levensvatbaarheid van een buurt, zo stellen de auteurs. Zukin et al. (2009) noemen de komst van nieuwe voorzieningen gericht op de middenklasse, die te zien is in veel grote, veelal Westerse steden '*boutiquing*'. Boutiquing staat voor veel partijen zoals de lokale overheid en media symbool voor een geslaagde revitalisering van een buurt. En vaak is het, in elk geval deels, ook een succesverhaal: het nieuwe aanbod komt tegemoet aan bewoners die betere winkel- en horecavoorzieningen wensen. Het kan er zelfs voor zorgen dat het meer middenklasse-bewoners aantrekt (Kern 2016). En in buurten waar het voorzieningenniveau beperkt en eenzijdig was, profiteren alle bewoners van de veranderingen omdat ook zij er gebruik van kunnen maken (Zukin et al. 2009). Een bijkomend positief effect is dat ook de oorspronkelijke bewoners vaak blij zijn met het nieuwe voorzieningenaanbod, omdat ze menen dat het bijdraagt aan een positiever imago van de buurt (Shaw & Hagemans 2015, Doucet 2009).

Behalve het voorzieningenaanbod veranderen ook openbare en semipublieke ruimten door de komst van middengroepen, zoals parken, pleinen en de stoep. Soms subtiel (denk daarbij aan bankjes op de stoepen), soms drastisch. De middenklasse eigent de ruimte toe, waarbij een voorkeur voor 'authenciteit' vaak een grote rol speelt (Zukin et al. 2009). Kern (2016) beschrijft dit proces in Junction, een buurt in het Canadese Toronto. De transformatie van deze wijk werd onder andere vormgegeven door de

vele events-organiserende organisaties die met de komst van de middenklasse en nieuwe bedrijven als paddenstoelen uit de grond schoten. Zij organiseren op reguliere basis verschillende markten, zoals een vlooienmarkt, een avondmarkt en een boerenmarkt en appelleren daarmee aan een urbaan verleden met markten en een levendig nachtleven, wat veel nieuwe bewoners en toeristen aanspreekt. Dergelijk nieuw gebruik van de openbare ruimte kan dus ook bijdragen aan de versterking van de lokale economie.

Kantekeningen

Een kanttekening bij de bovengenoemde positieve effecten is wel op zijn plaats. De Koning (2015) stelt dat belanghebbenden vaak met een 'neoliberale lens' naar de ontwikkeling van buurten kijken. Hiermee bedoelt ze dat zij met name oog hebben voor de nieuwe voorzieningen waar middenklasse-bewoners gelukkig mee zijn. Oog voor de functies van oude voorzieningen die de vaak minder kapitaalkrachtige bewoners bedienen, is er vaak niet. Ze beschrijft de verandering van de Amsterdamse Van Woustraat, waar het aantal cafés en koffiebars in de afgelopen jaren explosief is toegenomen. De Van Woustraat is onderdeel van de Pijp, een Amsterdamse wijk nabij het stadscentrum die in de afgelopen 20 jaar sterk van bevolkingssamenstelling is veranderd door de instroom van kapitaalkrachtige, met name autochtone burgers. Ze haalt het voorbeeld aan van een Marokkaanse bakker, die goedkope koffie verkoopt, en die zowel Marokkaanse jongeren als autochtone vijftigers en zestigers onder zijn klandizie mag scharen. Dit soort plekken en de waarde ervan voor de buurt, wordt door beleidsmakers vaak over het hoofd gezien. Ze hebben te weinig oog voor oude voorzieningen en de functies die zij voor (een bepaald deel) van de buurtbewoners vervullen. Ook andere auteurs (Perez 2002, Doucet 2009, Zukin et al. 2009, Shaw & Hagemans 2015, Mazer en Rankin 2011) constateren dat er vaak geen rekening wordt gehouden met voorzieningen die verdrongen worden en de functies die zij voor een deel van de, veelal minderkapitaalkrachtige bewoners vervullen. Shaw en Hagemans (2015) tonen het verlies van betaalbare winkels voor de oorspronkelijke bewoners van St Kilda en Fitzroy, twee buurten in het Australische Melbourne. Kleine winkels hebben plaatsgemaakt voor hippe winkels met een ander en duurder aanbod. Bewoners constateren dat ze minder toegang hebben tot goedkope producten, wat zorgt voor een verslechtering van de economische positie van de minder draagkrachtige bewoners van een buurt. Ook Perez (2002) beschrijft dit proces en toont hoe minder kapitaalkrachtige inwoners vaak rond kunnen komen omdat ze kunnen terugvallen op een

divers en goedkoop winkelaanbod, waarbij het mogelijk is om 'op de pof' te kopen en de eigenaar terug te betalen zodra het loon is uitbetaald. Deze winkels worden verdrongen door de komst van hippe boetiekjes en koffietentjes, die ervoor zorgen dat het voor minder kapitaalkrachtige bewoners steeds moeilijker wordt om het hoofd boven water te houden. Uitwijken naar een goedkoper winkelaanbod in een andere wijk is soms een oplossing, maar op afbetaling kopen kan dan vaak niet meer, omdat ze daar geen bekend gezicht zijn.

Werkgelegenheid

Of de nieuwe voorzieningen een positief effect op de werkgelegenheid hebben, is vaak moeilijk te zeggen. Veel factoren waar werkgelegenheid van afhankelijk is, spelen op een hoger schaalniveau dan dat van de buurt. Er kunnen bijvoorbeeld wel nieuwe banen in de buurt bijkomen, maar wellicht verdringen ze andere banen in de buurt of een aangrenzende locatie (zie bijvoorbeeld Ouwehand en Van der Sluis (2007) voor een analyse van de Nederlandse situatie). In de literatuur zijn geen aanwijzingen gevonden voor positieve effecten van gentrificatie op de lokale werkgelegenheid. Andersom laat een Amerikaanse studie zien dat gentrificatie kan leiden tot het verlies van banen. Curran (2007) beschrijft het verdwijnen van de kleine industrie (naaiateliers, werkplaatsen, kleine voedselproducenten zoals bakkerijen) in het New Yorkse Williamsburg, onderdeel van het grotere Brooklyn. De kleine industriële bedrijven besloten te stoppen of te verhuizen vanwege een stijging van de huurprijzen en een gebrek aan goede locaties voor uitbreiding. Curran stelt dat het verdwijnen van de kleine industrie vooral lager opgeleide werknemers treft. Zij verliezen hun baan of moeten veel langer reizen om hun baan te behouden. Het totaaleffect op de (lokale) economie is echter moeilijk in te schatten. Niet alle bedrijven verdwijnen, sommige verhuizen. En waar een bakker zijn baan verliest, vindt een winkelbediende misschien net een nieuwe baan in één van de luxe boetiekjes.

4.2 Maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht

In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat beleidsmakers hopen dat sterke schouders hun doorgaans grotere maatschappelijke betrokkenheid en regelkracht zullen inzetten ten behoeve van de buurt en haar oorspronkelijke bewoners.

> **Verwachting: de maatschappelijke betrokkenheid en organisatiekracht van sterke schouders komt ten goede aan de buurt en buurtbewoners**

Zoals we in hoofdstuk 2 hebben aangegeven, zijn onderzoekers het er inmiddels over eens dat nabijheid van groepen met verschillende sociaaleconomische achtergronden niet automatisch leidt tot sociale interactie tussen deze groepen. De buurt bindt niet (zie Van Eijk 2010, Curley, 2008): oude en nieuwe bewoners komen niet snel met elkaar in contact en het wonen in een diverse wijk leidt niet zonder meer tot meer diverse netwerken (Blokland & Van Eijk 2010). Het is daarom beter om te kijken naar bepaalde 'settings' in de buurt, plekken en instituties waar mensen bij elkaar komen met gelijke interesses en doelen, zoals de sportclub of het wijkgebouw. Hier zou wel menging tot stand kunnen komen (zie ook Blokland, te verschijnen). We hebben in de literatuur gezocht naar voorbeelden van plekken waar wel contacten ontstaan tussen de middenklasse en de oorspronkelijke minder kapitaalkrachtige bewoners.

Als het gaat om de verwachting dat hoger opgeleiden meer maatschappelijk betrokken zijn, blijkt inderdaad uit onderzoek van het SCP[2] dat hoger opgeleiden vaker vrijwilligerswerk doen dan lager opgeleiden. Blokland en Van Eijk (2010) laten echter

[2] bijv. Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2012

zien dat hoger opgeleide bewoners, die bewust voor een diverse buurt kozen, niet meer (of minder) sociale of politieke belangstellig voor lokale zaken toonden dan hun medebewoners. Verder blijkt uit de studie van Uitermark et al. (2007) dat middenklasse-bewoners (in herstructureringswijken) minder vaak actief zijn in bewonersorganisaties en minder vaak aangeven hun buren te helpen dan de oorspronkelijke bewoners.

Maar als middenklasse-bewoners zich nu wel actief inzetten voor de buurt, profiteren kapitaalarme bewoners daar dan ook van? In de literatuur vinden we verschillende settings (scholen, buurttuinen en bewonersorganisaties) waarin nieuwe bewoners zich actief inzetten en waar de betrokkenheid en regelkracht (soms) ten goede komt aan de oorspronkelijke bewoners.

De studie van Billingham en Kimelberg (2013) betreft middenklasse-ouders die zich, nadat zij hadden besloten om in de buurt te blijven wonen, actief gingen inzetten op de school van hun kinderen. Zij zagen zichzelf vooral als "werkbijen" en hun activiteiten omvatten onder meer het schrijven van financieringsverzoeken, strategische planning, ontwikkeling van het curriculum en het inhuren van personeel. Zij gebruikten hun professionele kwaliteiten en sociale netwerken om de middelen van de school veilig te stellen. Centraal stond het gedeelde belang: de kwaliteit van de school. Nast en Blokland (2013) onderzochten het ontstaan van overbruggende contacten in gemengde scholen. Hoewel spaarzaam, vinden de onderzoekers voorbeelden van dergelijk contact, waarbij herkenning gerelateerd aan de context van belang was. Bruggen kwamen tot stand tussen ouders die a) betrokken waren bij de school, b) wiens kinderen vriendjes waren en c) wiens kinderen op elkaar leken, bijvoorbeeld qua problemen die ze hadden. Hun conclusie: mensen overbruggen klassenverschillen in bepaalde contexten, voor een bepaalde tijd en voor bepaalde hulpbronnen. Voor de Nederlandse situatie hebben Veldboer et al. (2008) gekeken in hoeverre gemengde scholen een vruchtbaar domein zijn voor overbruggend contact tussen ouders van verschillende sociaaleconomische achtergronden. Volgens de auteurs komt uitwisseling van hulpbronnen niet vanzelf tot stand en hebben de ouders vaak een duwtje in de rug nodig. Dat duwtje kan de vorm hebben van het organiseren van gerichte activiteiten, maar het kan ook afkomstig zijn van professionals die ouders aansporen om schoolactiviteiten te ontplooien. Een vorm van regie (van professionals) lijkt dus een voorwaarde te zijn voor overbruggend contact, het gaat niet vanzelf.

Een tweede 'setting' die we -naast de school - in de literatuur terugvinden, is de buurttuin. Aptekar (2015) heeft twee jaar lang etnografisch onderzoek uitgevoerd in een gemeenschapstuin in een etnisch gemengde, gegentrificeerde buurt in New York (VS). Hij concludeert dat er relaties tussen tuinierders met verschillende achtergronden zijn ontstaan dankzij een gedeelde vrees voor het voortbestaan van de tuin. Eén van de minder kapitaalkrachtige tuinierders had daar direct profijt van. Ook Blokland (2012) heeft onderzoek in een buurttuin verricht, in New Haven (VS), een project bedoeld om gemeenschapszin en empowerment te stimuleren. Een plek waar bewoners samen komen "*to get things done*". Een verbinding tussen een middenklasse-bewoner en een gettobewoner zorgde voor een brug tussen twee redelijk afgescheiden werelden. Toch bleef de participatie van gettobewoners in het project laag. De brug was onvoldoende voorwaardenscheppend voor het daadwerkelijk activeren van sociaal kapitaal. Daarvoor verschilden de rationaliteiten van de bewoners te veel van elkaar, was er een te ambivalente houding tegenover de buurt en bestond er te weinig kennis over elkaar. Samen dingen doen betekent dus niet automatisch versterking van het sociaal kapitaal van de buurt, concludeert Blokland.

Een derde setting die we in de literatuur terugzien zijn bewonersorganisaties. Tissot (2014) heeft onderzoek verricht naar middengroepen die zich actief inzetten in lokale organisaties. Deze bewoners functioneerden als "*diversity entrepreneurs*". Ze organiseerden lokale activiteiten met als doel om mensen naar publieke plaatsen te trekken

en hun op een veilige manier bewust te laten worden van, en te laten wennen aan, de diversiteit van de buurt en de 'deviante' populatie die ze op de straat tegenkwamen. Zo probeerden zij de bestaande angst om te zetten in iets positiefs. August (2014) heeft onderzoek uitgevoerd in een *mixed-income development* in Toronto, Canada en woonde dertig bewonersbijeenkomsten bij die waren georganiseerd om kopers en huurders (voormalige *public housing* bewoners) bij elkaar te brengen. Hij zag enkele positieve uitkomsten voor huurders als gevolg van de interactie tussen kopers en huurders. De eersten hielpen de laatsten bij het opstellen van een petitie, gaven tips over het voorzitten van bijeenkomsten en moedigden hen aan om druk uit te oefenen op de lokale politiek voor betere voorzieningen. Deze voordelen wegen volgens August echter niet op tegen de negatieve gevolgen van de ongelijke machtsverhoudingen voor huurders (zie verder paragraaf 4.5).

4.3 Rolmodellen

Een derde positief effect dat door beleidsmakers wordt verwacht van de instroom van middengroepen, is dat er een positief voorbeeld uitgaat van de nieuwkomers. Oorspronkelijke bewoners zouden positief worden gestimuleerd door contacten met rolmodellen of *peers*.

> **Verwachting: sterke schouders kunnen een functie als rolmodel in de buurt vervullen**

Hoewel sociologen het belang van niet-familiaire rolmodellen als het gaat om schoolprestaties en sociale mobiliteit (o.a. Valenzuela 1999) nogal eens aanhalen, is er in de literatuur over gentrificatie en gemengd wonen nauwelijks iets te vinden over middenklassers als rolmodel in de buurt. Gilbert (2009) merkt ten aanzien van rolmodellen in gemixte buurten op dat empirisch bewijs dun gezaaid is. Hij meent dat dit deels verklaard kan worden door het feit dat nabijheid (wonend in dezelfde buurt) niet automatisch leidt tot contact tussen sociale groepen en dat voorbeeldfuncties daardoor ook niet gemakkelijk ontstaan. Het beperkt beschikbare empirisch materiaal laat zien dat buurtbewoners als rolmodellen wel voorkomen. Wilson (1987) beschrijft hoe in de Verenigde Staten het wegtrekken van de zwarte middengroepen uit getto's zeer nadelig heeft uitgepakt voor achterblijvers. Zij konden zich niet meer optrekken aan sterkere leden van de eigen groep.

Omdat de beleidstheorie is dat middenklassers als voorbeeld kunnen dienen, bijvoorbeeld als het gaat om doorleren na het middelbaar onderwijs, hebben we ook gezocht naar artikelen buiten de literatuur over gentrificatie en gemengd wonen die hier iets over zeggen. Ook dan zijn de artikelen dun gezaaid. Stanton-Salazar en Spina (2003) onderzochten in welke mate niet-familiaire sociale contacten fungeerden als rolmodel voor adolescenten van Mexicaanse afkomst in verschillende buurten in San Diego (VS). Die bleken er wel te zijn, maar waren zeldzaam en waren niet bewust gestuurd. De onderzoekers pleiten daarom voor beleid waarbij mensen worden getraind om de rol van rolmodel te kunnen vervullen.

4.4 Indirecte verdringing en verminderd thuisgevoel

Een mogelijk negatief effect van de komst van sterke schouders naar een buurt, dat volgens de geïnterviewde ambtenaren ook in Rotterdam kan optreden, is dat de oorspronkelijke bewoners zich minder thuis voelen in hun buurt. Dit als gevolg van de veranderingen die de komst van middengroepen met zich meebrengen. In de internationale literatuur krijgt dit thema veel aandacht. Het is een vorm van indirecte verdringing, door Marcuse (1986) "verdringingsdruk" (*displacement pressures*) genoemd. Hij bedoelt daarmee dat oorspronkelijke bewoners de buurt verlaten omdat ze zich niet meer thuis voelen in deze veranderende buurt. Davidson onderscheidt daarbij '*neighbourhood resource displacement*' (verdringing vanwege veranderende

buurtvoorzieningen en een toenemend '*out-of-placeness*' van zittende bewoners) en '*community displacement*' (verdringing door veranderingen in de identiteit en het beheer van de buurt).

> **Verwachting: de komst van sterke schouders leidt tot indirecte verdringing en kan het thuisgevoel van de oorspronkelijke bewoners verminderen**

De nieuwe winkels, cafés en bars zijn voor nieuwe bewoners gewilde ontmoetingsplekken. Echter, de oude bewoners maken vaak geen gebruik van de nieuwe voorzieningen. De plekken zijn hen niet vertrouwd en zij kunnen de prijzen in de nieuwe restaurants, bars en winkels vaak niet betalen (zie paragraaf 4.1). Los van een nieuw winkelaanbod verandert er vaak nog meer.

Deener (2007) beschrijft het gentrificatieproces in Venice (LA, VS). Hij laat zien dat de oorspronkelijke bewoners niet alleen moeite hebben met de prijzen van het nieuwe winkelaanbod, het sluit ook niet aan op hun culturele voorkeuren. Daarbij komt dat de nieuwe winkeleigenaren het winkelgebied als hun eigendom zijn gaan beschouwen, waardoor de oorspronkelijke bewoners het gevoel hebben er niet langer welkom te zijn. Ook voelen de oorspronkelijke bewoners zich in sommige situaties 'beperkt en geobserveerd' (Chaskin & Joseph 2013, p. 418) en soms zelfs opgejaagd vanwege de veranderende normen en waarden. Zo laat De Koning (2015) de impact van camera's zien op het gevoel van Marokkaanse jongeren in de buurt. Hoewel bedoeld om criminele overlast tegen te gaan en de nieuwkomers een veiliger gevoel te geven, voelen andere bewoners zich erdoor bekeken en beperkt. Een van de bewoners, Rachid - een Marokkaanse tiener- over zijn gevoel in de Amsterdamse Diamantbuurt (uit De Koning 2015): *'I often felt like "Pac-Man", running from ghosts until I got home'*

Het veranderende aanbod van voorzieningen heeft effect op de ontmoetingsplaatsen en daarmee de sociale contacten en het thuisgevoel van oorspronkelijke bewoners in een buurt (Bacqué et al 2011, Twigge- Molecey 2014, Parekh 2015). Mazer en Rankin (2011) beschrijven de snelle gentrificatie van Parkdale, een buurt in het Canadese Toronto. De oorspronkelijke bewoners geven aan zich niet meer thuis te voelen omdat ze zich bekeken voelen op plekken in de publieke ruimte waar ze voorheen graag kwamen om te ontspannen.

Ook Doucet (2009), Deener (2007) en Kern (2016) wijzen op de vaak subtiele uitsluiting van de oorspronkelijke bewoners. De bankjes die voorheen dienst deden als ontmoetingsplek voor de oudere bewoners worden nu bezet door toeristen die één van de markten bezoeken. Een ander bankje voor een café verdwijnt. Het verlies aan thuisgevoel, zo laten Shaw en Hagemans (2015) zien, kan worden afgezwakt door het behoud van een aantal voorzieningen, zowel ontmoetingsplekken waar oorspronkelijke bewoners al kwamen als winkels gericht op een kleine beurs. Hoewel de oorspronkelijke bewoners zich minder thuis voelen, is dit volgens hen af te zwakken door het behoud van onder meer goedkope winkels. Ernst en Doucet (2014) laten verder zien dat een bestaande ontmoetingsplek die blijft (een café in dit geval) kan gaan functioneren als een plek waar zowel nieuwe als oorspronkelijke bewoners komen en waardoor contacten tussen nieuwe en oorspronkelijke bewoners ontstaan. In hun casus voelen oorspronkelijke bewoners zich niet minder thuis, ook omdat zij de instroom van middengroepen niet als negatief ervaren (vooral omdat ze het toejuichen dat nu ook blanke bewoners zich in de buurt vestigen).

Onttrekking middenklasse

In de literatuur is veel aandacht voor (indirecte) verdringing van oorspronkelijke bewoners en welke impact dat heeft op hun thuisgevoel, maar hoe zit het met het thuisgevoel van de middenklasse in gentrificatiebuurten? Wanneer het gaat over

middengroepen die kiezen voor diverse buurten, gaat het veelal over de mate waarin zij zich emotioneel dan wel fysiek onttrekken aan die buurt.

Eerder onderzoek laat zien dat de middenklasse zich zowel kan onttrekken aan de buurt waarin ze zich vestigt als zich er aan binden. Savage en collega's (2005) noemen dat "*elective belonging*". Middengroepen hebben deze keuze dankzij hun middelen. Zij zijn, mede door hun financiële positie, gemakkelijker in staat om elders boodschappen te doen, hun kinderen naar school te laten gaan of voor sportclubs in een andere wijk te kiezen. Ze zijn prima in staat om zich te onttrekken aan de buurt waarin ze wonen, bijvoorbeeld als ze zich er niet veilig voelen of er een grote afstand bestaat tussen de oorspronkelijke bewoners en de nieuwkomers. Ze hanteren strategieën, zoals het vermijden van bepaalde openbare plekken in de buurt (Watt, 2006, *exclusionary spatial strategies*) om stedelijke problemen te ontwijken en zichzelf te distantiëren van 'gevaarlijke anderen' (zie bijvoorbeeld Atkinson, 2006 en Watt, 2009). Een plek in een diverse stadsbuurt heeft voor middengroepen dan vooral een symbolische waarde en fungeert als *social marker* - een plek die iets zegt over je identiteit - boven de meer praktische overwegingen om zich daar te vestigen, zoals een snelle toegang tot voorzieningen en de mogelijkheden om werk, vrije tijd en gezinstaken te combineren. Diversiteit is dan niet meer dan *social wallpaper* (sociaal behang), zo stellen Butler en Robson (2003). Het samenleven in de buurt omschrijven zij als *social tectonics*: de verschillende groepen schuiven als aardplaten langs elkaar heen, maar komen nooit echt met elkaar in contact.

In de door ons geselecteerde artikelen vinden zowel Gilbert (2010), Lelévrier (2013) als Pinkster (2014) in hun onderzoek in geherstructureerde wijken inderdaad dat (sommige) middengroepen zich distantiëren van de buurt. Wanneer de buurt een negatief imago heeft, beschermen nieuwkomers zich door het stigma af te wentelen op andere buurtbewoners (Gilbert 2010, die verder niet ingaat op hoe dat dan gebeurt). Lelévrier (2013) en Pinkster (2014) laten zien hoe middengroepen onderscheid maken tussen hun 'goede' plek tegenover de rest van de buurt waar problemen zijn. Het is evenwel geen stelregel dat middengroepen zich distantiëren van de buurt, zo laten o.a. Lelévrier (2013) en Jackson en Butler (2015) zien. Middengroepen stellen zich empathisch op tegenover de buurt, wat een voorwaarde is voor verdere betrokkenheid zoals beschreven in paragraaf 4.2. In paragraaf 4.6 bespreken we onder welke condities middengroepen zich volgens de literatuur onttrekken of juist binden aan en inzetten voor de buurt.

4.5 Spanningen en conflicten

Het literatuuronderzoek laat zien dat de betrokkenheid en inzet van kapitaal (kennis en regelkracht) van de middenklasse soms ten goede komt aan de buurt, maar beleidsmakers verwachten ook spanningen en conflicten door de instroom van nieuwe groepen, vooral als het gaat om het gebruik van de openbare ruimte.

Verwachting: de komst van sterke schouders kan tot spanningen en conflicten leiden

In de literatuur zien we inderdaad dat de inzet van de middenklasse niet altijd ten goede komt aan alle bewoners van de buurt. De inzet richt zich soms op de eigen groep en andere bewoners profiteren niet mee. Sterker nog, ze pakken soms negatief uit voor de oorspronkelijke bewoners. In de casus van August (2014), die bijeenkomsten van huurders en kopers in een *mixed-income development* onderzocht, namen de *gentrifiers* (kopers) op meer en minder subtiele wijzen de macht over. Subtiele vormen waren bijvoorbeeld het toe-eigenen van de voorzittersrol tijdens bijeenkomsten en het beperken van het overleg tot de door hen geformuleerde agendapunten. Niet subtiele vormen betroffen het in de rede vallen van huurders en boos worden als hun eigen zorgen geen voorrang kregen. De prioriteiten van de huurders werden op deze

wijze overstemd door de stem en agenda van de kopers. Zo waren het uiteindelijk de kopers die besloten over het logo voor het complex (het conceptlogo ontworpen in samenspraak met de huurders werd verworpen) en wat 'goed' gebruik van de openbare ruimte was (de straat achter de woningen van de kopers was alleen bestemd voor parkeren, niet voor sociaal gebruik). Kopers wendden verder hun politieke invloed en sociaal kapitaal aan om de surveillance door de politie op te schroeven, wat leidde tot een criminalisering van de kinderen van de huurders. Ongelijke machtsverhoudingen en negatieve uitkomsten voor huurders komen ook terug in de studie van Tersteeg en Pinkster (2016) naar een gemengd complex in IJburg, Amsterdam. Het verschil in invloed op het besluitvormingsproces tussen kopers en huurders zorgde er hier voor dat de eerste groep de directe woonomgeving kon veranderen op een manier die indruiste tegen de belangen van de laatste groep. De kopers waren bijvoorbeeld in staat om kindonvriendelijke planten en houten boomstammen in de gedeelde tuin aan te leggen om te voorkomen dat kinderen daar zouden gaan spelen en herrie zouden maken. De huurders voelden zich hierdoor gemarginaliseerd.

Eenzelfde soort effect zien we in de studie van Aptekar (2015). In de casus die zij onderzocht, ontstonden conflicten tussen groepen van tuinierders door verschil in visie op tuinieren. De *gentrifiers* gebruikten hun economisch, sociaal en cultureel kapitaal om hun eigen agenda door te drukken, ten koste van anderen met een andere zienswijze op tuinieren. Zij hadden de kennis en vaardigheden om steun te bemachtigen van invloedrijke spelers, zoals stedelijke organisaties en lokale politici. De visie op tuinieren van de bewoners met de langste woonduur en met het minste kapitaal, namelijk een tuin is er voor de gezelligheid, zal volgens Aptekar met de instroom van nog meer welgestelden waarschijnlijk sneuvelen. Ook in de studie van Blokland (2009) zijn de *gentrifiers* het meest mondig. Zij worden daardoor gezien als degenen die het beste kunnen beslissen over 'de gemeenschap' en ze hebben ook een betere toegang tot bestuurders om dingen voor elkaar te krijgen. Het ironische is dat zij de buurt echter veel minder gebruiken in hun dagelijkse routes en routines dan de oorspronkelijke, minder kapitaalkrachtige bewoners.

Chaskin en Joseph (2013) laten in hun onderzoek in drie *mixed-income developments* in Chicago zien dat bepaald gedrag in de publieke ruimte niet langer wordt getolereerd omdat het wordt gezien als *disorder*, zoals het hangen op de straat, het ophangen van de was op het balkon, het wassen of repareren van auto's in de straat, barbecueën en het spelen van luide muziek. Naar aanleiding van het belang dat kopers hebben bij een 'nette woonomgeving' (zij willen de waarde van hun woning waarborgen en 'waar voor hun geld'), werden publieke ruimtes zoals straten en speelplekken, geprivatiseerd. Een Afro-Amerikaanse vrouw uit de buurt Westraven Park in Chicago verwoordt het als volgt (Chaskin & Joseph 2013, p. 496):

"You can't go onto the front. They don't want you on the front. They don't want you on the back. You can't barbeque. I ain't never lived nowhere where you can't go out to the back of your house and barbeque. You are a prisoner in your own house."

4.6 Condities betrokkenheid middenklasse

De literatuur laat ons dus zien dat betrokkenheid van de middenklasse geen gegeven is. Waar studies unaniem over zijn, is dat ongelijke machtsverhoudingen niet zomaar wegvallen. Zij worden gereconstrueerd en in sommige gevallen geïntensiveerd door menging. Het is echter ook geen stelregel dat middengroepen zich onttrekken aan de buurt en aan andere bewoners. In sommige studies zagen we terug dat zij wel betrokken zijn, zich verbonden voelen met de buurt en zich ervoor inzetten. De vraag is dan onder welke omstandigheden zij dat doen en onder welke omstandigheden spanningen c.q. conflicten kunnen ontstaan. Uit de literatuur komen de volgende factoren die van belang zijn naar voren:

1. Belang woongeschiedenis, woonduurperspectief en woonduur

De mate van betrokkenheid van middenklassers is afhankelijk van de woongeschiedenis, het woonduurperspectief en de woonduur. Lelévrier (2013) toont dat de mate waarin middengroepen zich distantiëren vooral wordt bepaald door de mate van familiariteit en empathie met (of sociale afstand tot) de buurt (cité). Die attitudes worden op hun beurt beïnvloed door de woongeschiedenis van de bewoners. Nieuwkomers die uit de buurt of een soortgelijke wijk komen, tonen meer familiariteit en empathie. Zij voelen zich daardoor ook gerechtvaardigd in te grijpen in conflictsituaties (bijvoorbeeld inzake de lokale jeugd). De auteur stelt dan ook dat mensen die bekend zijn met de buurt een bemiddelende rol kunnen spelen en de dialoog tussen verschillende groepen kunnen faciliteren. Zowel in het onderzoek van Pinkster (2014) en Gilbert (2010) ligt de nadruk op respondenten die een kort woonduurperspectief hebben. Zij zien hun woonplek vooral als opstapje, met de intentie om de buurt op een bepaald moment weer te verlaten. Zij voelen zich niet verbonden met de buurt en ontwikkelen strategieën om zich te distantiëren van (problemen in) de buurt en haar bewoners.

Dat het woonduurperspectief kan veranderen laten Billingham en Kimelberg (2013) zien. Zij onderzoeken de transities die middenklasse-bewoners doormaken op het moment dat zij gezinnen gaan vormen. Bij vestiging in de buurt was het niveau van loyaliteit en binding bij de onderzochte middenklassers gering. Ze gingen er van uit dat zij zouden verhuizen zodra zij ouders werden. Maar dat veranderde toen zij zich realiseerden dat er meer ouders zoals zij waren (en daarmee een voldoende aantal toegeruste ouders op de lokale school); zij besloten te blijven. Wanneer we hun levensfase in beschouwing nemen, vervalt de in de literatuur vaak gehanteerde dichotomie tussen middenklassers als passieve consumenten en actieve producenten. De groep die zich eerst redelijk afzijdig hield van de buurt gaat zich door een veranderend woonduurperspectief meer met de buurt bemoeien, in dit geval ook ten voordele van de minder kapitaalkrachtige bewoners.

Dat betrokkenheid niet iets statisch is, laten ook Jackson en Butler (2015) zien. Na een zekere gewenning met het 'vreemde' (exotische) van met name de multi-etnische winkelstraat Rye Lane in de buurt Peckham (Londen), neemt de betrokkenheid van middenklasse-bewoners toe, niet alleen qua houding maar ook qua gedrag. Zij gebruiken de straat functioneel en voelen een plichtsbesef om de voorzieningen in de buurt te ondersteunen. Dit duidt volgens de auteurs op de mogelijkheid dat de oppervlakkigheid uiteindelijk vermindert of verdwijnt.

2. Belang type middenklasser

Betrokkenheid is ook afhankelijk van het type middenklasse. Middengroepen kunnen immers niet over één kam worden geschoren. De literatuur vindt verschillen in attitudes, die gevolgen hebben voor gedrag en de mate van betrokkenheid bij de buurt en haar bewoners. Zo laten Jackson en Butler (2015) zien dat voor de door hen onderzochte middengroepen in de multi-etnische buurt Peckham (Londen) de waardering van diversiteit, of beter gezegd het (actief) daarmee omgaan, onderdeel is van hun identiteit. Zij zetten zich daarmee af van middenklasse-bewoners in aangrenzende buurten die minder gemend zijn. Het om kunnen gaan met diversiteit wordt daarmee een vorm van cultureel kapitaal (May 1996). Deze middengroepen onttrekken zich niet aan de 'mindere' (of: exotische) plekken in de buurt (zoals bij Pinkster en Gilbert). We zien dat ook terug bij Tissot (2014). In de door haar onderzochte groep, werkt diversiteit als positieve sociale marker, wat leidt tot daadwerkelijke interactie met en inzet voor minder kapitaalkrachtige bewoners (in plaats van diversiteit als sociaal behang (Butler en Robson 2003). Weck en Hanhörster (2014) maken onderscheid tussen *urbanity* versus *diversity seekers*, waarbij de laatste groep meer gemengde netwerken heeft dan de eerste. Ook het onderzoek van Veldboer et al. (2008) maakt onderscheid tussen verschillende typen middengroepen en toont dat sommige groepen zoals onderwijzers en de creatieve klasse, meer open staan voor 'afwijkende' groepen en toegang en toerusting bieden aan 'achterblijvers'.

3. Belang zeggenschap en eigenaarschap

De mate waarin middenklasse-bewoners betrokken zijn bij de buurt is tevens afhankelijk van de ervaren controle. We zien dat bij Tissot (2014). De middenklasse-bewoners functioneren als "*diversity entrepreneurs*" (zie paragraaf 4.2), maar het bleek voor hen wel noodzakelijk om zeggenschap te hebben over wat een 'goede' diversiteit in een buurt zou moeten zijn en hoe dat getoond zou moeten worden. Zij wilden inspraak in het aandeel van 'anderen' in de buurt (veelal kwetsbare bewoners met een laag inkomen) en bepaalden mede de regels ten aanzien van hun zichtbaarheid, bijvoorbeeld als het ging om het zitten op stoepen. Dat werd door de oorspronkelijke bewoners veel gedaan en werd door de nieuwkomers niet getolereerd. Billingham en Kimelberg (2013) wijzen in hun onderzoek ook op het belang van zeggenschap. De *gentrifiers* in hun onderzoek stonden voor de keuze wel of niet uit de buurt te verhuizen op het moment dat zij kinderen kregen. Omdat er meer ouders waren 'zoals zij' wilden zij het aankijken en gingen zich vanaf toen actief inzetten op de school van hun kinderen. Op deze manier realiseerden de ouders eigenaarschap, een voorwaarde voor het loyaal blijven aan de buurt.

4. Belang design

Naast ongelijke machtsverhoudingen speelt het ontwerp van het gemengde complex ook een rol bij het ontstaan van uitsluiting en conflicten, zo stellen Tersteeg en Pinkster (2016). Het design hielp in hun casus weinig mee om de privacy te waarborgen die nodig is in een context van nabijheid van mensen die er een andere leefstijl op na houden. Ook Lelévrier (2013) laat in haar onderzoek zien dat bij het ontstaan van conflicten het design er toe doet. In het onderzoek zijn drie manieren onderzocht om een sociale mix van huishoudens te bevorderen: herontwikkeling aan de rand van een gebied (gouden randje), een geheel nieuw hart, of *co-residence* (menging in hetzelfde complex). Het blijkt dat eigendomsmenging op complexniveau conflicten verergert. Voor degenen die een appartement hebben gekocht is de buurt te dichtbij om afstand te nemen. De onderzoeken naar Amerikaanse en Canadese *mixed-income developments* komen tot de conclusie dat het *New Urbanism* design ironisch genoeg soms leidt tot een minder veilige omgeving voor de huurders in plaats van de beoogde veiligheid en kwaliteit van wonen (August (2014), (Chaskin en Joseph (2013)). Het *New Urbanism* design is gestoeld op theorieën over 1) *defensible space* (Newman, 1972), waar het draait om aanpassingen van de fysieke omgeving om een grotere mate van controle te krijgen op de eigen woonomgeving; en 2) *eyes on the street* (Jacobs, 1961), waarbij het gaat om de rol van 'ogen op straat', van bewoners en andere gebruikers, voor de veiligheid.

We hebben in dit hoofdstuk de literatuur geordend naar de vijf verwachtingen die we destilleerden uit beleidsstukken en de gesprekken met Rotterdamse beleidsmakers die weergeven hoe zij denken over de effecten van de instroom van sterke schouders voor de buurt. In het volgende hoofdstuk bespreken we hoe waarschijnlijk het is dat de gevonden effecten ook in de Rotterdamse context zullen optreden.

H5.
Conclusies: wanneer treden effecten op en wat kan Rotterdam doen?

In het vorige hoofdstuk hebben we mogelijke positieve en negatieve gevolgen van gentrificatie/menging in kaart gebracht op basis van de internationale literatuur. In dit hoofdstuk gaan we in op de waarschijnlijkheid dat ze in Rotterdam optreden aan de hand van de Rotterdamse context. Vervolgens is de vraag aan welke knoppen Rotterdam kan draaien om – gegeven een gewenste stijging van het aantal kapitaalkrachtigen in buurten (aan die knop draait men al) – mogelijke negatieve gevolgen te verzachten en positieve gevolgen te ondersteunen. Om deze vraag voor Rotterdam te kunnen beantwoorden, is de kennis opgedaan vanuit de literatuur aangevuld met de input van de deelnemers aan de expertmeeting 'Gentrificatie in Rotterdam, veerkracht of verdringing?''. Aan deze expertmeeting, die op donderdag 16 februari 2017 plaatsvond, namen Rotterdamse ambtenaren deel die betrokken zijn bij de programma's 'Kansrijke Wijken' en 'Sterke Schouders'. De verknoping van de Rotterdamse situatie met de inzichten uit de literatuur leidt tot concrete beleidsaanbevelingen, die we in dit hoofdstuk nader toelichten. Ook vonden we enkele hiaten in het bestaande onderzoek. We eindigen dit hoofdstuk daarom met enkele suggesties voor vervolgonderzoek.

We onderscheiden hieronder de gevonden effecten in 'kansen' en 'risico's'. Belangrijk te melden is dat dit vaak twee kanten van dezelfde medaille zijn. Zo is er enerzijds kans op verbetering van bepaalde voorzieningen, maar is er ook het risico dat andere voorzieningen verdwijnen. Het is dus vaak niet of-of, maar en-en. Hier lijkt dus een belangrijke coördinatietaak voor de gemeente te liggen.[3] Voor het analytisch onderscheid, bespreken we in dit hoofdstuk beide – kansen en risico's – wel afzonderlijk.

5.1 Kansen

Vanuit de literatuur kwamen een viertal mogelijke positieve effecten naar voren, die kunnen worden toegeschreven aan de instroom van middengroepen in een buurt. We hebben ze hieronder schematisch weergegeven:

Gevonden positieve effecten komst sterke schouders
1. Verbetering van voorzieningen en imago
2. Middengroepen voelen zich betrokken
3. Overbruggende contacten
4. Inzet organisatiekracht middenklasse voor instituties in de buurt

Tabel 3: Gevonden positieve effecten komst sterke schouders

De literatuur laat zien dat de instroom van meer kapitaalkrachtigen een goede voedingsbodem is voor nieuwe voorzieningen in de buurt. In de Angelsaksische context zien we een snellere verandering door de hogere intensiteit van buurtverandering. Om een goede voedingsbodem voor voorzieningen te creëren is er – logischerwijs

[3] Met dank aan Philip Marcel Karré voor deze notie.

– voldoende instroom van *gentrifiers* nodig. Een drempelwaarde is (op basis van de literatuur) lastig te geven. De instroom van hoger opgeleiden in de Rotterdamse 'Kansrijke Wijken' is bescheiden en daarom zal de verandering van het voorzieningenbestand hier waarschijnlijk iets minder snel gaan. Niettemin is de verwachting dat in deze buurten meer voorzieningen komen die inspelen op de vraag van hoger opgeleiden, zoals bistro's, koffiebarretjes en biowinkels. Dat is in sommige buurten (Middelland bijvoorbeeld) al zichtbaar.

Naast de instroom zelf, zou een soepele regelgeving voor ondernemers ten aanzien van deze voorzieningen en de buitenruimte kunnen bijdragen aan het succes van deze nieuwe voorzieningen. In Rotterdam zien we bijvoorbeeld dat sinds kort cafés en restaurants de beschikking krijgen over eigen parkeerplaatsen.[4] Met dergelijke ingrepen speelt de gemeente Rotterdam goed in op de wensen van de *gentrifiers*.

Een ander positief effect van de instroom van middengroepen in een buurt dat uit de literatuur naar voren komt, is de tevredenheid van oorspronkelijke bewoners met het verbeterd imago van de buurt. Een voorwaarde voor het ervaren van een positiever imago is een verbeterde woonomgeving. In Rotterdam worden op voorhand investeringen gedaan, juist om nieuwe middenklasse-bewoners aan te trekken (en ook om de sociale stijgers vast te houden). De oorspronkelijke, en vaak minder kapitaalkrachtige, bewoners profiteren daar ook van. Een verbeterd imago en daarmee een hogere woontevredenheid is een te verwachten uitkomst voor Rotterdamse buurten waar nieuwe middengroepen zich vestigen. Wel zou nog duidelijker gecommuniceerd kunnen worden dat de verbeteringen ook voor de zittende bewoners zijn bedoeld en niet alleen voor de *gentrifiers*. Dit zou extra kunnen worden bevorderd door bewoners (nog meer) te betrekken bij, of te laten beslissen over, de investeringen in voorzieningen en de publieke ruimte.

In meerdere casussen (Groot-Brittannië, Frankrijk, Verenigde Staten, Canada) zien we dat de betrokkenheid van middenklasse-bewoners verder gaat dan "diversiteit als behang", dat wil zeggen dat de nieuwkomers de diversiteit van bewoners en voorzieningen in hun directe omgeving niet alleen als prettig ervaren, maar zich er ook daadwerkelijk voor inzetten. Uit de literatuur komt naar voren dat betrokkenheid en empathie voor de buurt vooral voorkomt bij sociale stijgers uit dezelfde of soortgelijke buurten, bij gezinnen, *gentrifiers* met een langere woonduur en bij middengroepen die diversiteit in sterke mate waarderen (in de literatuur ook wel '*diversity seekers*' genoemd). Ook kan een specifiek soort bebouwing of ontwerp een zekere mate van geborgenheid geven, maar dat beperkt zich vaak tot het complex en het thuisgevoel gaat dan niet op voor de hele buurt.

In het Rotterdamse beleid worden de pijlen voor wat betreft de 'Kansrijke Wijken' gericht op gezinnen. Met deze doelgroep, zo blijkt uit de literatuur, is er meer kans op betrokkenheid bij en inzet voor de buurt. Tijdens de expertmeeting gaven de ambtenaren aan dat er veel betrokkenheid vanuit de nieuwkomers zichtbaar is. Een voorbeeld is het project 'Droomstraten' waarbij bewoners allerlei initiatieven ontplooien voor hun directe woonomgeving. Vorig jaar (start was 2 jaar geleden) waren er tien droomstraten, inmiddels zijn het er twintig. Rotterdam heeft een zogenaamde 'droomcoach' aangesteld, een ambtenaar die als taak heeft een brug te vormen tussen de nieuwe bewoners en hun wensen. Een ander aanknopingspunt vanuit de literatuur betreft de middengroepen die niet van elders, maar uit de omgeving komen, specifiek de sociale stijgers. Degenen die bekend zijn met de buurt waarin ze zich (al dat niet opnieuw) vestigen en met het reilen en zeilen aldaar. Zij zouden een bemiddelende rol kunnen spelen en de dialoog tussen nieuwe en oude bewoners kunnen faciliteren. Het is aan te bevelen deze bewoners op een of andere manier op te sporen

[4] bijv. op de Nieuwe Binnenweg, zie beleidsnotitie Terrasvlonders 2015.

en juist hen te betrekken bij het leggen van verbindingen tussen oude en nieuwe bewoners. Rotterdam zou tot slot (nog bewuster) de zogenaamde '*diversity seekers*' aan kunnen trekken.

Overbruggende contacten ontstaan vooral in ontmoetingsplaatsen, voorzieningen (zoals buurttuinen en sportclubs) en andere settings waar verschillende groepen bewoners komen voor een gedeeld doel en belang. Vooral scholen lijken een belangrijke setting voor het ontstaan van overbruggende contacten. Al in 2005 wees de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) op het belang van multifunctionele ontmoetingsruimten in wijken, waar mensen elkaar 'vanzelfsprekend' kunnen ontmoeten omdat ze gedeelde belangen (de leefbaarheid van de straat) of interesses (sport, muziek) hebben. De gemeente heeft een rol in het faciliteren van dergelijke plekken. Paradoxaal genoeg noemen gemeenten 'ontmoeten' vaak als beleidsdoel, maar wordt er tegelijkertijd flink bezuinigd op publieke voorzieningen, zoals wijkgebouwen en bibliotheken waar zulke ontmoetingen plaatsvinden. Rotterdam vormt hierop geen uitzondering. Niettemin investeert Rotterdam wel in multifunctionele ontmoetingsplaatsen, zoals de 'Huizen van de Wijk'.

De voorbeelden van uitruil van hulpbronnen zien we in de literatuur terug wanneer middengroepen zich inzetten voor een school, een buurttuin, of in een bewonersorganisatie. Zij willen dan wel graag echt iets in de melk te brokkelen hebben (*voice* uitoefenen, zeggenschap hebben). Het zijn daarnaast "progressieve" middenklasse-bewoners, die diversiteit in sterke mate waarderen, die hun organisatiekracht en hulpbronnen willen inzetten. Toch gaat dit maar mondjesmaat vanzelf. Tijdens de expertmeeting gaven de aanwezige beleidsmakers dit ook aan, dat het contact tussen oude en nieuwe bewoners soms moeizaam tot stand komt. Middengroepen kunnen, om het overbruggend contact te bevorderen, ondersteund worden door intermediairs die deels de regie voeren in het ontstaan van overbruggende contacten en de overdracht van hulpbronnen (Veldboer et al. 2008). Bijvoorbeeld door het organiseren van ontmoetingen tussen verschillende groepen.

Om daadwerkelijke overdracht van hulpbronnen te stimuleren zal de gemeente kort samengevat zich vooral moeten richten op progressieve middengroepen (de zogenaamde '*diversity seekers*'), zeggenschap en eigenaarschap dienen te faciliteren en intermediairs inzetten die diepte in het overbruggend contact kunnen bewerkstelligen.

5.2 Risico's

De literatuur laat ook zien dat de instroom van middengroepen in een buurt risico's met zich meebrengt. De negatieve effecten die kunnen optreden zijn in onderstaande tabel weergegeven:

Gevonden negatieve effecten komst sterke schouders
1. Verlies oorspronkelijke voorzieningen en ontmoetingsplekken
2. Verlies thuisgevoel oorspronkelijke bewoners
3. Middengroepen onttrekken zich aan de buurt
4. Conflicten over gebruik openbare ruimte
5. Gebruik kapitaal middenklasse om huurders/minder kapitaalkrachtigen uit te sluiten

Tabel 4: Gevonden negatieve effecten komst sterke schouders

Verdringing kan ook plaatsvinden zonder dat huishoudens daadwerkelijk moeten vertrekken door bijvoorbeeld sloop of stijgende huurprijzen. Door een veranderende populatie verandert het aanbod van voorzieningen, waardoor voorzieningen en ontmoetingsplaatsen voor de oorspronkelijke minder kapitaalkrachtige bewoners deels verdwijnen. Ook verandert het aanzien, het imago en de sfeer van de buurt. Het gevolg is dat de oorspronkelijke bewoners zich door deze veranderingen minder thuis voelen, waardoor ze alsnog vertrekken. Met name studies uit de VS en Australië rapporteren een dergelijke indirecte verdringing. Europese buurten kennen door een relatief ruime sociale huursector een behoorlijke mix van verschillende soorten bewoners en typen huishoudens. Hierdoor worden oorspronkelijke bewoners met een sociale huurwoning deels beschermd tegen gentrificatiedruk. Zij staan, zo laat de literatuur zien, daardoor meer open voor de mogelijke voordelen die buurtverandering biedt, zeker ten aanzien van de kwaliteit van de buitenruimte en het imago van de buurt. Ook speelt mee dat oorspronkelijke autochtone bewoners het toejuichen dat nu ook blanke bewoners zich in de buurt vestigen (Ernst & Doucet 2014). Kortom, de institutionele context in Nederland zorgt voor minder snelle en minder grote veranderingen. Indirecte verdringing zal op stadsniveau daarom waarschijnlijk beperkt blijven.

Een waarschuwing is wel op zijn plaats. We hebben gezien dat verschillende Rotterdamse buurten al gekenmerkt worden door verdringingsprocessen. Het Rotterdamse beleid van 'Kansrijke Wijken' zal dit versterken. Het is daarom raadzaam om in buurten waar al verdringing plaats vindt, een vinger aan de pols te houden om te voorkomen dat oorspronkelijke bewoners zich minder thuis gaan voelen. Shaw en Hagemans (2015) stellen naar aanleiding van hun Australische studie naar het verdwijnen van voorzieningen en ontmoetingsplaatsen voor de oorspronkelijke minder kapitaalkrachtige bewoners dat lokale overheden niet altijd controle hebben over het voorzieningenaanbod, maar dat relatieve betaalbaarheid voor bepaalde uitbaters gewaarborgd moet worden om recht te doen aan de beleidsdoelstelling van "positieve gentrificatie". In Nederland hebben lokale overheden, en dus ook Rotterdam, meer invloed op het voorzieningenbestand. Zij zijn bijvoorbeeld eigenaar van verschillende panden in de stad. In buurten waar verdringing optreedt, heeft Rotterdam, mits ze tijdig oog heeft voor de verandering van het voorzieningenaanbod, de mogelijkheid om de negatieve gevolgen voor de oorspronkelijke, minder kapitaalkrachtige bewoners te verzachten. Dit kan bijvoorbeeld door invloed uit te oefenen op het winkelbestand en het behouden van ontmoetingsplaatsen.

Tijdens de expertmeeting gaven de betrokken ambtenaren aan dat er tot op heden geen onderzoek is gedaan naar het verdwijnen van voorzieningen. Ambtenaren verschilden wel van mening over het behoud van oude voorzieningen: moet de focus in de 'Kansrijke Wijken' niet juist liggen op de nieuwe voorzieningen voor nieuwe bewoners, juist omdat die er nog niet waren? Los van deze discussie zagen de aanwezigen wel mogelijkheden om oude voorzieningen middels vastgoedsturing (zelf aankopen van vastgoed, in overleg gaan met woningcorporaties) te behouden, mocht dat wenselijk zijn.

De literatuur liet tevens zien dat middengroepen zich soms onttrekken aan de buurt, door bijvoorbeeld bepaalde plekken te vermijden of zich niet te identificeren met (bepaalde plekken in) de buurt en het eventuele stigma van de buurt af te wentelen op andere bewoners. Dit blijkt vooral uit casussen waar menging plaatsvindt in 'achterstandswijken' waar verschillen tussen de directe woonomgeving van de *gentrifiers* (hun buurtje of complex) en de 'oude' wijk groot zijn. Het nieuwe deel blijft een gouden randje of een eiland in een wijk waar verder de leefbaarheid nog te wensen over laat en waar nieuwkomers onvoldoende controle over hun woonomgeving ervaren. Het zijn met name *gentrifiers* met een kort verblijfsduurperspectief die zich dan onttrekken aan de buurt, zo blijkt uit de literatuur.

Om te voorkomen dat middengroepen zich aan de buurt onttrekken, zal er onverminderd moeten worden ingezet op een schone en veilige woonomgeving, wat ook ten goede komt aan de oorspronkelijke bewoners.

Als het om de 'Kansrijke Wijken' gaat, kan het budget dat Rotterdam beschikbaar heeft gesteld om de buitenruimte te verbeteren, in dit licht als positief worden aangemerkt. Zowel de gemeente als andere partijen (zoals woningcorporaties bijvoorbeeld) zouden zich daarnaast (nog meer) kunnen inzetten om positieve woonkeuzes te faciliteren (bevorderen dat mensen die een weloverwogen keuze voor een bepaalde buurt maken zich daar ook kunnen vestigen) en bewoners aan te trekken die zich voor langere duur in de buurt willen vestigen. Het beleid van 'Kansrijke Wijken' richt zich met name op gezinnen. Gezinnen blijken zich inderdaad minder te willen (en te kunnen) onttrekken aan de buurt. Voor deze groep is een veilige buurt met goede voorzieningen (publieke ruimte, speelplaatsen, scholen) erg belangrijk (Karsten 2007). Daar zet Rotterdam nu volop op in. Aanvullend kan een stad intensief inzetten op het betrekken van de *gentrifiers* bij de leefomgeving. Rotterdam is hier eveneens mee aan de slag via het project 'Droomstraten'. Nieuwkomers in de 'Kansrijke Wijken' worden zoveel mogelijk door de gemeente ondersteund als ze een nieuw initiatief in hun buurt willen realiseren. Vanuit de literatuur komt naar voren dat, om een verminderd thuisgevoel of conflicten te voorkomen, het belangrijk is om de wensen en belangen van de oorspronkelijke, minder kapitaalkrachtige bewoners hierbij niet uit het oog te verliezen (zie ook het volgende punt).

Conflicten vinden we in de literatuur vooral terug in casussen waarin een complex of project is onderzocht waar de *gentrifiers* (kopers) en huurders dicht op elkaars huid zitten en er grote verschillen in leefstijl tussen de twee groepen bestaan. Dit effect lijkt grotendeels veroorzaakt te worden door het design van het complex, gecombineerd met een beleid gericht op het bevorderen van een mix van leefstijlen. Het lijkt niet zozeer afhankelijk te zijn van het type verzorgingsstaat of woningmarkt, want we zien het in verschillende contexten terug (bijvoorbeeld in de VS, Canada, Nederland en Frankrijk). Deze casussen tonen een meer algemeen mechanisme van machtswerking en laten zien hoe verschillen gereconstrueerd en geïntensiveerd worden door sociale mix. In Rotterdam kunnen conflicten dus zeker ook optreden. Vooral in complexen waarin huishoudens worden samengebracht met sterk verschillende leefstijlen (denk aan ouderen of tweeverdieners die de bovenste appartementen kopen en rust sterk op prijs stellen versus jonge gezinnen die in de huurwoningen in hetzelfde complex wonen). Zo kunnen er gemakkelijk spanningen ontstaan over het gebruik van de openbare ruimte. August (2014) liet daarbij zien dat kopers die niet op de hoogte waren wie hun buren werden, sneller teleurgesteld waren, met negatieve reacties als gevolg. Het is daarom waardevol om, wanneer op complex- of portiekniveau een sociale mix wordt nagestreefd, nieuwkomers te laten weten met welke buren zij komen te wonen. Dit biedt keuzevrijheid. Wie een positieve keuze maakt voor een huis en daarbij enigszins weet wie hij of zij als buren heeft, is vaak minder teleurgesteld. De leefstijlbenadering kan als instrument worden ingezet om toekomstige bewoners (nog beter) te informeren over de dominante leefstijl in een complex of straat.

Conflicten of het uitsluiten van oorspronkelijke bewoners door middenklasse-bewoners kan ook in de buitenruimte ontstaan. Tijdens de expertmeeting bleek dat het soms lastig was om de oorspronkelijke bewoners bij de plannen van de nieuwkomers te betrekken. Om uitsluiting of conflict zoveel mogelijk te voorkomen kan de gemeente of een andere partij als mediator optreden om verschillende groepen bewoners een gelijke stem te geven bij de inrichting en het gebruik van de openbare ruimte; of in elk geval om te voorkomen dat de stem van de oorspronkelijke bewoners ondergesneeuwd raakt door die van de *gentrifiers*. Een aardig voorbeeld van *mediation* is het verhaal van de kerstverlichting in de Amsterdamse wijk de Baarsjes (Trouw, zaterdag 17 december 2016, bijlage Tijd). Sinds een paar jaar hingen in deze

wijk gedurende de kerstperiode gerecyclede jerrycans met lichtjes erin. "Lekker ruig, ecologisch verantwoord, feestelijk maar toch niet truttig. Althans, volgens de smaak van de nieuwe bewoners (...). Als je het in de automatenhal ernaast gaat vragen, of in een van de bruine kroegen die de buurt nog rijk is, dan zal je te horen krijgen dat het toch geen porem is, al dat ongezellig plastic." En dus kreeg de buurt een 'project-manager kerstverlichting', die na draagvlakonderzoek besloot in het voordeel van de oude bewoners. Nu hangt er weer traditionele kerstverlichting. Rotterdamse buurtwerkers of ambtenaren kunnen ook een dergelijke rol op zich nemen. De ambtenaren die bij de expertmeeting aanwezig zijn geven aan hier al oog voor te hebben. Ze ervaren echter dat het niet altijd makkelijk is om de oorspronkelijke bewoners bij de 'droomplannen' van de nieuwkomers te betrekken.

Uitsluiting van oorspronkelijke bewoners kan ook binnen bewonersorganisaties plaatsvinden, bijvoorbeeld wanneer de belangen tussen kopers en huurders niet overeenkomen. De eerste groep is dankzij een grotere mate van sociaal, economisch en cultureel kapitaal vaak beter in staat om haar belangen ten koste van de tweede groep veilig te stellen. Middengroepen weten bijvoorbeeld gemiddeld genomen beter hun weg te vinden naar beleidsmakers en lokale politici om zaken voor elkaar te krijgen. Dergelijke processen zijn ook te verwachten in de Rotterdamse situatie. Net als bij conflicten over het gebruik van de openbare ruimte kunnen buurtwerkers en front-lijnmedewerkers regie nemen om te voorkomen dat de stem van de minder kapitaal-krachtige bewoners niet gehoord of overstemd wordt.

5.3 Samengevat

Bovenstaande bevindingen – de gevonden positieve en negatieve effecten van de komst van middengroepen voor de buurt, de waarschijnlijkheid dat deze effecten in Rotterdam zullen optreden en de knoppen waaraan Rotterdam kan draaien om deze processen te beïnvloeden – zijn hieronder ten behoeve van de overzichtelijkheid nog eens schematisch weergegeven.

Positieve effecten komst 'sterke schouders' ⊕	Condities	Waarschijnlijkheid Rotterdam	Knoppen
Verbetering voorzieningen en imago (ook voor zittende bewoners)	Opwaardering leefomgeving; komst nieuwe voorzieningen	Ja, investeringen in buitenruimte etc. door gemeente; nieuwe voorzieningen goed signaal	Betrek oorspronkelijke en nieuwe bewoners bij initiatieven buitenruimte; vertel oude bewoners dat verbeteringen ook voor hen bedoeld zijn
Middengroepen voelen zich betrokken	Sociale stijgers uit (soortgelijke) buurt, levensfase, woonduur, '*diversity seekers*'	Ja, beleid richt zich op gezinnen	Degenen die bekend zijn met de buurt kunnen bemiddelende rol spelen, dialoog faciliteren; trek '*diversity seekers*' aan
Overbruggende contacten	Gedeeld belang is belangrijk	Ja, binnen settings	Koester en stimuleer duurzame plaatsen waar bewoners van verschillende afkomst bij elkaar komen (sportclub, speeltuinver.)
Inzet organisatiekracht middenklasse voor instituties in de buurt (bijv. school)	Middengroepen hebben zeggenschap, kunnen *voice* uitoefenen	Ja, regie nemen	Eigenaarschap en zeggenschap over directe woonomgeving bevorderen

Tabel 5: Positieve effecten komst sterke schouders, condities, waarschijnlijkheid Rotterdam en knoppen

Negatieve -	Condities	Waarschijnlijkheid Rotterdam	Knoppen
Verlies oorspronkelijke voorzieningen en ontmoetingsplekken	Bij een snelle en intensieve instroom van middengroepen	In enkele buurten	Vinger aan de pols, zorg voor voldoende aanbod voor oorspronkelijke bewoners
Verlies thuisgevoel oude bewoners	Bij een snelle en intensieve instroom van middengroepen	Wellicht in enkele buurten, maar instroom middengroepen wordt doorgaans positief gewaardeerd	Zie boven
Onttrekking buurt middengroepen	Indien geen controle; kort verblijfsduur perspectief	In buurten waar verschillen groot zijn	Bewuste woonkeuze stimuleren; veilige en controleerbare woonomgeving
Conflicten over gebruik openbare ruimte	Dicht op elkaar; verschillen in leefstijlen	Ja, met name in complexen met huur en koop door elkaar, maar ook m.b.t. pleinen, parken etc.	Let op leefstijl, zeker op complexniveau; bewoners gelijke stem geven in gebruik openbare ruimte; als mediator optreden
Gebruik kapitaal middenklasse om huurders/minder kapitaalkrachtigen uit te sluiten	Indien belangen niet overeenkomen	Zie hierboven	Als mediator optreden

Tabel 6: Negatieve effecten komst sterke schouders, condities, waarschijnlijkheid Rotterdam en knoppen

5.4 Suggesties voor vervolgonderzoek

Deze literatuurstudie heeft een aantal blinde vlekken in het onderzoek naar de effecten van de instroom van middenklasse-bewoners blootgelegd. Het zou mooi zijn als hier in de nabije toekomst in onderzoek aandacht aan zou worden besteed. We geven de volgende suggesties voor onderzoek mee:

Onderzoek naar rolmodellen in de buurt

Het introduceren van een sociale mix in achterstandsbuurten, door het aantrekken en/of behouden van de middenklasse, zou een gunstig effect hebben op de buurtbewoners omdat de middenklasse als positief rolmodel kan fungeren (Wilson 1987). Dit mechanismen wordt in bijna alle onderzoeken over buurteffecten en menging genoemd en ook vanuit de beleidstheorie rondom 'Sterke Schouders' is de verwachting dat middenklasse-huishoudens en hoger opgeleiden een functie als rolmodel in de buurt kunnen vervullen. Hier is op buurtniveau nog nauwelijks onderzoek naar gedaan. Of en hoe nieuwe middenklasse-bewoners deze rol kunnen vervullen blijft vooralsnog onduidelijk.

Onderzoek naar condities inzet sociaal kapitaal

Ook zijn er relatief weinig studies naar de mate en wijze waarop middenklasse-bewoners hun organisatiekracht en hulpbronnen inzetten in specifieke settings. De studie "Helpt de middenklasse?" heeft wel gekeken naar gemengde scholen (zie ook Nast en Blokland; Billingham en Kimelberg). Het zou interessant zijn om binnen de 'Kansrijke Wijken' waar nu een instroom van middengroepen plaatsvindt, dit nog verder uit te zoeken. Bijvoorbeeld in Middelland en in het Oude Noorden. Het is dan interessant om ook andere settings zoals bewonersorganisaties en sportclubs in het onderzoek te betrekken.

Tevens is het aan te bevelen om dan ook naar de houding en inzet van oorspronkelijke bewoners te kijken. In de wetenschappelijke literatuur is minder aandacht voor de rol van oorspronkelijke bewoners in deze processen.

Onderzoek naar indirecte verdringing

In de literatuur is veel aandacht voor indirecte verdringing. Maar de vraag is in hoeverre dit ook optreedt in Rotterdam. Doucet heeft al onderzoek gedaan naar indirecte verdringing in Amsterdam en keek daarbij specifiek naar cafés waar oorspronkelijke bewoners van oudsher al kwamen. Een dergelijk onderzoek zou in een Rotterdamse setting ook interessant zijn. Welke invloed hebben veranderingen van de publieke ruimte op het thuisgevoel van oorspronkelijke bewoners? Het café hoeft dan niet centraal te staan, andere plekken zijn dan minstens zo interessant (denk aan speelplaatsen of de stoep).

Literatuur

Artikelen waar de review op is gebaseerd:

Aptekar, S. (2015) Visions of Public Space: Reproducing and Resisting Social Hierarchies in a Community Garden, *Sociological Forum*, 30 (1), 209-227.

August, M. (2014) Negotiating social mix in Toronto's first public housing redevelopment: Power, space and social control in don mount court, *International Journal of Urban and Regional Research*, 38 (4), 1160-1180.

Bacqué, M.H., Fijalkow, Y., Launay, L., Vermeersch, S. (2011) Social Mix Policies in Paris: Discourses, Policies and Social Effects, *International Journal of Urban and Regional Research*, 35 (2), 256-273.

Billingham, C. M., Kimelberg, S. McD. (2013) Middle-Class Parents, Urban Schooling, and the Shift From Consumption to Production of Urban Space, *Sociological Forum*, 28 (1), 85-108.

Blokland, T. (2012) Gardening with a little help from your (middle class) friends: Bridging social capital across race and class in a mixed neighbourhood, in: *Networked Urbanism: Social Capital in the City*, 147-170.

Blokland, T., Eijk, G. van (2010) Do people who like diversity practice diversity in neighbourhood life? Neighbourhood use and the social networks of 'Diversity-seekers' in a mixed neighbourhood in the Netherlands, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (2), 313-332.

Blokland (2009) Celebrating Local Histories and Defining Neighbourhood Communities: Place-making in a Gentrified Neighbourhood, *Urban Studies*, 46 (8), 1593–1610.

Chaskin, R. J., Joseph, M.L. (2013) 'Positive' Gentrification, Social Control and the 'Right to the City' in Mixed-Income Communities: Uses and Expectations of Space and Place, *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (2), 480–502.

Curley, A.M. (2008) Public housing redevelopment: Impacts on neighbourhood quality and residents' economic stability and social capital, *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 117, 527-536.

Curran, W. (2007) 'From the frying pan to the oven': Gentrification and the experience of industrial displacement in Williamsburg, Brooklyn, *Urban Studies*, 44 (8), 1427-1440.

Deener A. (2007) Commerce as the structure and symbol of neighborhood life: reshaping the meaning of community in Venice, California, *City and community*, 6 (1), 291-314.

Doucet, B. Living through gentrification: Subjective experiences of local, non-gentrifying residents in Leith, Edinburgh (2010) Nederlandse Geografische Studies, (391), pp. 137-153.

Ernst, O., Doucet, B. (2014) A window on the (changing) neighbourhood: the role of pubs in the contested spaces of gentrification, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 105 (1), 189-205.

Gilbert, P. (2009) Social stakes of urban renewal: Recent French housing, *Building Research and Information*, 37 (5-6), 638-648.

Jackson, E., Butler, T. (2014) Revisiting 'social tectonics': The middle classes and social mix in gentrifying neighbourhoods, *Urban Studies*, 52 (13), 2349-65.

Koning, A. de (2015) "This neighbourhood deserves an espresso bar too": Neoliberalism, Racialization, and Urban Policy, *Antipode*, 47 (5), 1203-1223.

Kern, L. (2016) Rhythms of gentrification: Eventfulness and slow violence in a happening neighbourhood, *Cultural Geographies*, 23 (3), 441-457.

Lelévrier, C. (2013) Social mix neighbourhood policies and social interaction: The experience of newcomers in three new renewal developments in France, *Cities*, 35, 409-416.

Mazer, K.M., Rankin, K.N. (2011) The social space of gentrification: The politics of neighbourhood accessibility in Toronto's downtown west, *Environment and Planning D: Society and Space*, 29 (5), 822-839.

Nast, J., Blokland, T. (2013) Social Mix Revisited: Neighbourhood Institutions as Setting for Boundary Work and Social Capital, *Sociology*, 0 (0), 1–18.

Parekh, T. (2015) "They want to live in the Tremé, but they want it for their ways of living": Gentrification and neighborhood practice in Tremé, New Orleans, *Urban Geography*, 36 (2), 201-220.

Pérez, G.M. (2002) The other "real world" gentrification and the social construction of place in Chicago, *Urban Anthropology*, 31 (1), 37-68.

Pinkster, F.M. (2014) ''I Just Live Here'': Everyday Practices of Disaffiliation of Middle-class Households in Disadvantaged Neighbourhoods, *Urban Studies*, 51 (4), 810–826.

Stanton- Salazar, R.D., Urso Spina, S. (2003) Informal Mentors and Role Models in the Lives of Urban Mexican-Origin adolescents, *Anthropology and Education Quarterly*, 34, 231-254.

Shaw, K.S., Hagemans, I.W. (2015) 'Gentrification Without Displacement' and the Consequent Loss of Place: The Effects of Class Transition on Low-income Residents of Secure Housing in Gentrifying Areas, *International Journal of Urban and Regional Research*, 39 (2), 323-341.

Tersteeg, A.K., Pinkster, F.M. (2016) "Us Up Here and Them Down There": How Design, Management, and Neighborhood Facilities Shape Social Distance in a Mixed-Tenure Housing Development, *Urban Affairs Review*, 52 (5), 751-779.

Tissot, S (2014) Loving Diversity/Controlling Diversity: Exploring the Ambivalent Mobilization of Upper-Middle-Class Gentrifiers, South End, Boston, *International Journal of Urban and Regional Research*, 38, 1181-1194.

Twigge-Molecey, A. (2014) Exploring resident experiences of indirect displacement in a neighbourhood undergoing gentrification: The case of Saint-Henri in Montréal, *Canadian Journal of Urban Research*, 23 (1), 1-22.

Uitermark, J.L., Duyvendak, J.W., Kleinhans, R. (2007) Gentrification as a overnmental strategy: Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam, *Environment and Planning A*, 39 (1), 125-141.

Veldboer, L., Engbersen, R., Duyvendak, J.W., Uyterlinde, M. (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*, Den Haag: Nicis Institute.

Weck, S., Hanhörster, H. (2014) Seeking Urbanity or Seeking Diversity? Middle-class family households in a mixed neighbourhood in Germany, *Journal of Housing and the Built Environment*, 30 (3), 471-486.

Zukin, S., Trujillo, V., Frase, P., Jackson, D., Recuber, T., Walker, A. (2009) New retail capital and neighborhood change: Boutiques and gentrification in New York city, *City and Community*, 8 (1), 47-64.

Overige geraadpleegde literatuur:

Atkinson, R. (2004) The evidence on the impact of gentrification: new lessons for the urban renaissance?, *International Journal of Housing Policy*, 4 (1), 107-131.

Atkinson, R. (2006) Padding the bunker: strategies of middle-class disaffiliation and colonisation in the city, *Urban Studies*, 43, 819–832.

Atkinson, R. (2008) Commentary: Gentrification, Segregation and the Vocabulary of Affluent Residential Choice, *Urban Studies*, 5, 2626-2636.

Blokland, T. (te verschijnen) *Community as Urban Practice*, Cambridge/Malden: Polity Press.

Boterman, W.R., Gent, W.P.C. van (2014) Housing liberalisation and gentrification; the social effects of tenure conversions in Amsterdam, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 105, 140-160.

Butler, T. and Robson, G. (2003) *London Calling: The Middle Classes and the Re-making of Inner London*, Oxford: Berg.

Clark, E. (2005) The order and simplicity of gentrification: a political challenge, in: Atkinson, R., Bridge, G. (eds.) *Gentrification in a global context: the new urban colonialism*, 261-269.

Davidson, M. (2008) Spoiled mixture: where does state-led positive' gentrification end?, *Urban Studies*, 45 (12), 2385-405.

Eijk, G. van (2010) De buurt bindt niet: buren kunnen geen culturele verschillen overbruggen, *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 64 (4), 14-17.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press: Cambridge.

Glass, R. (1964) Introduction: aspects of change, in: *Londen, aspects of change*, ed. Centre for urban studies, Londen: MacKibbon and Kee, xiii-xlii.

Gent, W.P.C. van (2013) Neoliberalization, housing institutions and variegated gentrification: how the 'third wave' broke in Amsterdam, *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (2), 503-522.

Hackworth, J. (2002) Postrecession gentrification in New York City, *Urban Affairs Review*, 37 (6), 815-43.

Hochstenbach, C., Musterd, S., Teernstra, A. (2014) Gentrification in Amsterdam: assessing the importance of context, *Population, Space and Place*, 21, 754-770.

Hochstenbach, C., Gent, W.P.C. van (2015) An anatomy of gentrification processes: Variegating causes of neighbourhood change, *Environment and Planning A*, 47 (7), 1480-1501.

Karsten, L. (2007) Housing as a Way of Life: Towards an Understanding of Middle-Class Families' Preference for an Urban Residential Location, *Housing Studies*, 22 (1), 83-98.

Kemeny, J. (1995) *From Public Housing to the Social Market: Rental Policy Strategies in Comparative Perspective*, Londen: Routledge.

Marcuse P. (1986) Abandonment, gentrification and displacement: the linkages in New York City, in: *Gentrification of the City*, Smith, N., Williams, P. (eds), Londen: Unwin Hyman, 153-177.

May, J. (1996) Globalization and the politics of place: Place and identity in an inner London neighbourhood, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21 (1), 194-215.

Ouwehand, A., & van der Sluis- van Meijeren, M. V. (2006) E*conomische initiatieven in stadswijken. Een verkennend onderzoek*. Gouda: Habiforum.

Savage, M., Bagnall, G., Longhurst, B. (2005) *Globalization and Belonging*, London: Sage.

Uitermark, J.L., Duyvendak, J.W., Kleinhans, R. (2007) Gentrification as a Governmental strategy: Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam, *Environment and Planning A*, 39 (1), 125-141.

Valenzuela, A. (1999) *Subtractive schooling: Issues of caring in education of US-Mexican youth*, NY: State University of New York Press.

Watt, P. (2006) Respectability, roughness and 'race': neighbourhood place images and the making of working-class social distinctions in London, International Journal of Urban and Regional Research, 30, 776-797.

Watt, P. (2009) Living in an oasis: middle-class disaffiliation and selective belonging in an English suburb, *Environment and Planning A*, 41, 2874-2892.

Wilson, W.J. (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.

Beleidsdocumenten:

"Sterke Schouders, Gouden Kansen", Een social marketing onderzoek naar de aantrekkelijkheid van Rotterdam als woonstad voor hoogopgeleiden (2015), gemeente Rotterdam

"Kansrijk beleid voor Kansrijke groepen; over het aantrekken en vasthouden van studenten, young professionals, hoog opgeleide gezinnen, *empty-nesters* en de creatieve klasse" (2014), gemeente Rotterdam

"Sterke Schouders, Sterke Stad; over het binden van waardevolle groepen aan Rotterdam" (2014), gemeente Rotterdam

"Woonvisie Rotterdam; koers naar 2030, agenda tot 2020" (2016), gemeente Rotterdam

Verslag 'Effectenarena Kansrijke wijken voor gezinnen' (2015), Kenniswerkplaats Leefbare Wijken

"Sterke Schouders, sterke stad; programmaplan en positionering" (2014), gemeente Rotterdam

"#Kendoe, Collegeprogramma Rotterdam 2014, 2018" (september 2014), gemeente Rotterdam

"Rotterdam, volle kracht vooruit!" Coalitieakkoord (mei 2014), Leefbaar Rotterdam, D66 en CDA

Bijlage I. Deelnemers focusgesprek, geïnterviewde en deelnemers expertmeeting

Informant	Functie/afdeling
Focusgesprek	
Roy Geurs	Strategisch adviseur, Maatschappelijke Ontwikkeling
Mariëlle Heijmink	Programmamanager Kansrijke Wijken
Edith Jacobs	Beleidscoördinator, Stadsontwikkeling
Maarten Suijker	Kennismakelaar, Maatschappelijke Ontwikkeling
Interview	
Marco de Bruin	Senior beleidsadviseur, medeauteur Woonvisie
Expertmeeting	
Farida Aghris	Strateeg/projectleider Ruimte voor Stad in Balans
Marjoleine M. van Doorn-Claassen	Programmamanager Sterke Schouders, Sterke Stad
Roy Geurs	Strategisch adviseur, Maatschappelijke Ontwikkeling
Hans van der Heijden	Programma-adviseur, Stadsontwikkeling
Tim Heijkoop	Trainee Kansrijke Wijken
Mariëlle Heijmink	Programmamanager Kansrijke Wijken
Ton Legerstee	Citymarketing Rotterdam
Anneth van Manen	Adviseur Communicatie / Coach
Maarten Suijker	Kennismakelaar, Maatschappelijke Ontwikkeling
Wim Vleugels	Hoofd Strategie en Beleid, Gemeente Rotterdam
Jan van der Wolde	Dreamcoach, Stadsontwikkeling

Over de Auteurs

Wenda Doff

Wenda Doff is gepromoveerd stadssocioloog en heeft vijftien jaar onderzoekservaring op thema's zoals buurtverandering, buurteffecten, diversiteit, leefbaarheid, buurtbeleving en zelforganisatie van bewoners. Ze is geboren en getogen in Rotterdam en woont momenteel in het Oude Noorden. In haar werk wordt zij gedreven door de vraag hoe mensen de stad en hun eigen buurt beleven en vormgeven. En andersom, hoe zij worden beïnvloed in hun dagelijks bestaan door die stad en buurt. Haar onderzoek kent een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve aanpakken. Sinds november 2015 is zij zelfstandig onderzoeker en docent.
www.wendadoff.nl

Mariska van der Sluis

Mariska van der Sluis heeft ruim 10 jaar ervaring in de corporatiesector, als kwalitatief onderzoeker en sinds 2011 ook als projectcoördinator en secretaris van Corpovenista. Corpovenista is het kennisplatform van 13 stedelijke woningcorporaties en Aedes. Zij zijn door de bundeling van hun krachten op kostenefficiënte wijze in staat om in te spelen op concrete onderzoeksvragen die er in de corporatiesector leven. Mariska denkt en werkt mee aan onderzoeksvoorstellen en speelt een belangrijke rol in de kennisoverdracht richting de aangesloten corporaties als een onderzoek is uitgevoerd. Mariska werkte vijf jaar bij het OTB (TUDelft), waarin ze veel onderzoek in opdracht van woningcorporaties of voor de sector deed. De stad Rotterdam was de afgelopen jaren onderwerp van onderzoek naar de bestuurlijke implicaties van luchtkwaliteit en gezondheid, dat ze voor de faculteit bestuurskunde (EUR) uitvoerde.
www.mariskavandersluis.nl

DOFF ONDERZOEK, ONDERWIJS EN ADVIES

Rotterdam, april 2017

Grafisch ontwerp: Karin ter Laak